

UČEBNÁ KNIHA

TANKÖNYV

PRE SLOVENSKE KAŽDODENNÉ A OPAKUJÚCE ĽUDOVÉ
ŠKOLY.

OBSAHUJE

ZEMEPIS, DEJEPIS UHORSKA, ÚSTAVOVEDU, PRÍRODOPIS,
SILOZPYT A ZDRAVOVEDU.

DLA UHORSKEJ UČEBNEJ KNIHY

ALADÁROM CSIZMADIOM

ŠPISANEJ

SLOBODNE SOSTAVIL

HERIBERT ERTL,

UČITEL' ŽELEZODIELNE HERC. COBURGA V NÁNDORVÖLGYI
(GEMÉRSKÁ ST.).

BUDAPEŠŤ, 1893.

NÁKLADOM SINGERA A WOLFNERA.

(ANDRÁSSY-ÚT 10.)

Revízia
1965

REVÍZIA

197.6

Signatúra: _____

✓ Čís. prírast.: 28968

Čís. inv. den.:

6258/51

Knižnica Štátneho pedagogického
ústavu v Bratislave.

Zemepis. — Földrajz.

Kráľovstvo uhorské. — A Magyar királyság.

Tú krajinu, v ktorej sa naša obec nalezá: **Uhorskom** (Magyarország) menujeme. Uhorská krajina je našou drahou, milou *vlastou* (haza), lebo sme sa v nej narodili a žijeme a jej dobrodenia používame.

Hranice Uhorska (Magyarország határai). Keď volaktorú krajinu pohoria, rieky alebo morá obkľúčujú, to sú tej krajiny *prirozené hranice* (természetes határok).

Prirozenými hranicami vlasti našej sú: na severe, na východe a na juhovýchode *hlavný hrebeň pohoria Karpátov* (a Kárpátok főgerince), — na juhu rieky *Dunaj* (Duna) a *Dráva*, na juhozápade *Adriatické more* (Adriai-tenger), na západe rieky *Lajta* a *Morva*.

Površie Uhorska (Magyarország felülete). Vlast naša je zväčša pokrytá hustými vrchami a kopcami; len asi jedna tretina jej plochy je rovinou. Vrchy Uhorska patria ku dvom pohoriam: ku *Karpátom* (Kárpátok) a ku *Alpám* (Alpok).

Pohorie Karpátov, ktoré sa pri Pozsonye (Prešporok) s *Malými-Karpátymi* (Kis-Kárpátok) počína, otáča vlast našu na spôsob polmesiaca a chráni ju čo mohutná hradba. Karpáty, dľa jejich prirozených skupenín, môžeme podeliť na tri čiastky a síce: na *Severozápadné-* (Éjszaknyugati-), *Severovýchodné-* (Éjszakeleti-) a na *Juhovýchodné Karpáty* (Délkeleti-

Kárpátok). Najvyšším pohorím Karpátov je *Vysoká Tatra* (Magas-Tátra), ktorej hlavné končiare sú: *Gerlachovský* (Gerlachfalvi-, 2660 m.), *Ľadový štít* (Jég-völgyi-, 2629 m.) a *Lomnický končiar* (Lomniczi-esücs, 2634 m.)

Alpy pokrývajú západnú a juhozápadnú čiastku Uhorska.

Vlast naša má dve väčšie roviny: *malú Dolnú zem* (Kis-Alföld), a *veľkú Dolnú zem* (Nagy-Alföld.)

Vody Uhorska (Magyarország vizei). Uhorsko je bohaté na rieky, ktoré pretekajú a zúrodňujú doliny a roviny vlasti našej. Hlavnou riekou je *Dunaj* (Duná), ktorý pri Dévénye vteká do krajiny. Tvorí viac ostrovov, jako *Csallóköz*, *Szigetköz*, *Svätö-Öndréjský* (Szent-Endre-sziget), *Margitský ostrov* (Margit-sziget), *Csepel* a *Moháčsky ostrov* (Mohácsi-sziget). Vlast našu opúšťa pri Oršove. — Bočné rieky (melék folyók) Dunaja sú: z ľava: *Morva*, *Vág*, *Garam* (Hron), *Ipoly*, *Tisza* a *Temes*; z pravej strany: *Lajta*, *Rába*, *Dráva*, a *Száva*.

Druhou veľkou riekou Uhorska je *Tisza*. Vyteká na úpätí Severovýchodných Karpátov zo dvoch prameňov, z ktorých jeden menuje sa *Fehér-Tisza*, druhý *Fekete-Tisza* (Biela a Čierna Tisa). — Jej pobočné rieky sú: z pravej strany: *Bodrog* a *Sajó*; z ľavej strany: *Szamos*, *Körös* (Fehér, Fekete a Sebes) a *Maros*.

Vo vlasti našej sú tri prieplavy (csatornák): *Sárvíz*, *Francov prieplav* (Ferencz-csatorna) a *Béga*.

Z pomedzi jazier najvýznamnejšie je *Balaton*, ktoré nazývajú i „Uhorským morom“ (Magyar-tenger). Po Balatone nasleduje *Fertő*, potom *Velencské* (Velencei-) a konečne *Paličské jazero* (Palicsi-tó).

Podnebie a plodiny Uhorska (Magyarország éghajlata és terményei). Podnebie vlasti našej je vôbec mierne; na severných vrchovatých stranách chladnejšie, nežli na juhu, kde i južná ovocina dozrieva.

Uhorsko je požehnaná krajina. Zo *živočíšstva* (állatországból) chová veľa koní, oviec, sviň, rožného statku; vo veľikánskych lesoch žije mnoho divej zvery, v riekach hojne rýb. Z *rastlínstva* (növényországból) pestuje: pšenicu, raž, jačmeň, ovos, kukuricu, pohanku, proso, repicu, strukoviny, zemiaky, výborný dohán, ľan, konope, papriku, zahradné zeleniny, ovocinu atď. Z pomedzi mnoho znamenitých vín je najpovestnejšie tokajské, šomloďské, egerské, nesmeľské, budínske, rustské, segsárdske atď. Z *nerástov* (ásványországból) dobýva sa zlato, striebro, meď, železo, soľ a kamenné uhlie. Na liečivé vody (gyógyvizek) je Uhorsko tiež veľmi bohaté.

Obyvatelia Uhorska (Magyarország lakosai). Krom *Uhrov* (magyarok) bývajú na území vlasti našej aj inojazyčné národnosti, jako *Slováci* (tótok), *Nemci* (németek), *Rumuni* (románok), *Horváti* (horvátok), *Srbi* (szerbek), *Rusíni* (oroszok) a iní. — Z ohľadu náboženského najviac je *rímsko-katolíkov* (római katolikusok); po týchto nasledujú: *récko-východní* (görög-keletiek), *ev. helvétskeko vyznania* (helvét hitvallásúak), *récko-katolíci* (görög-katolikusok), *ev. áugsburgskéko vyznania* (ágostaiak), *unitári* (unitáriusok) a *izraeliti* (izraeliták).

Obyvatelia vlasti našej živia sa prevažne z roľníctva a stádochovu, ale aj priemysel a kupectvo následkom množenia železníc do rozkvetu prišlo.

Vidiek Severozápadných Karpátov.

Az Éjszaknyugati-Kárpátok vidéke.

Na severozápadnej strane Uhorska rozkladajúci sa vidiek je vysokými vrchami, tak zvanými *Severozápadnými Karpátami* pokrytý. Hlavnéjšie pohoria týchto vrchov sú: *Nízka- a Vysoká Tatra* (Alacsony- és Magas-Tátra), *Malá- a Veľká Fatra* (Kis-

és Nagy-Fátra) a pohorie *Matra* (Mátra-hegység). — Severozápadné Karpáty sú bohaté na zlato, striebro, železo a na liečivé pramene.

V utešených dolinách vidieku tohoto prúdi sa mnoho riek, jako: *Vág*, *Nyitra*, *Garam* a *Ipoly*, ktoré vtekajú do Dunaja; ďalej *Sajó-Hernád*, vpadá do Tisy.

Pôda vyššie položených miest je neveľmi úrodná; v južných častiach však hojne zbožia, dobrá ovocina a víno sa rodí. — Obyvatelia sú *Slováci*, *Nemci* a *Uhria*. Zaoberajú sa dobytkárstvom, drevopľavbou, baníctvom, roľníctvom, pestovaním vinohradov, rozličným priemyslom a kupectvom.

Stolice (megyék) vidieku Severozápadných Karpátov.

1. **Stolica Pozsony** (-megye). Znamenitejšie mestá: *Pozsony*, slobodné kráľ. mesto a sídlo stolice; za dávnych časov tu korunovali kráľov uhorských a vydržovali snemy. *Nagyszombat*, veľmi staré mesto s mnoho kostolami. — 2. **Stolica Nyitra** (-megye). Znam. m. *Nyitra*, sídlo stolice, so starodávnym zámkom. *Szakolecza*, vedie znamenitý obchod so súknom. *Pöstyén*, chýrečný kúpeľ. *Érsekújvár*, máva veľké trhy. 3. **Stolica Trencsén** (-megye). Znam. m. *Trencsén*, pri *Vágu*, sídlo stolice, s rumami starého hradu. *Teplicz*, veľmi navštevované kúpele. *Zsolna*, v peknej a úrodnej doline povážskej. — 4. **Stolica Turócz** (-megye). Znam. m. *Turócz-Szent-Márton*, sídlo stolice. *Zníó-váralja*, so štátnou práparandiou. — 5. **Stolica Árva** (-megye). Znam. m. *Alsó-Kubin*, sídlo stolice. *Árvaváralja*, s pamätným, dosť dobre zachovaným zámkom na strmej skale. — 6. **Stolica Liptó** (-megye). Znam. m. *Liptó-Szent-Miklós*, sídlo stolice, vedie veľký obchod s drevom. *Koritnyicza*, kúpele.

7. **Stolica Gömör** (-megye). Znamenitejšie mestá: *Rimaszombat*, sídlo stolice. *Rozsnyó*, pri *Sajóve*. *Agg-*

telek s kvapalcovou jaskyňou „*Baradla*“ zvanú. *Dob-sina*, má ťadovú jaskyňu a bohaté bane na železo a Cobalt. *Csetnek*, tu sa rodí dobrý dohán. — 8. **Stolica Zólyom** (-megye). Znam. m. *Beszterczebánya*, sídlo stolice; má medený hámor, dielňu na súkno a na pletené drevené stolce. Na blízku je veľkolepá papierenň *Hermanecz* menovaná. *Zólyom*, so starým hradom. *Breznóbánya*, dorábä dobrý syr a oštiepky. *Szliács*, chýrečný kúpeľ. — 9. **Stolica Bars** (-megye), Znam. m. *Aranyos-Maróth*, sídlo stolice. *Körmöczbánya*, má bohaté bane na zlato a mincovňu.

10. **Stolica Hont** (-megye). Znam. m. *Ipolyságh*, sídlo stolice. *Selmeczbánya*, má bane na striebro a zlato, výbornú baňskú a lesnícku akademiú. — 11. **Stolica Nógrád** (-megye). Znam. m. *Balassa-Gyarmat*, sídlo stolice s veľkým žalárom. *Losoncz*, *Gács* s dielňou na súkno. *Salgó-Tarján*, má bane na kamenné uhlie a železodielňu.

12. **Stolica Heves** (-megye). Znam. m. *Eger*, sídlo stolice a arcibiskupa. Starodávny hrad tunajší proti útokom turčským (r. 1552.) hrdinský bránil Štefan Dobó. Egorské červené víno je chýrečné. *Parád* s povestnou kyslou vodou a sklenou hutou. — 13. **Stolica Borsod** (-megye). Znam. m. *Miskolcz*, sídlo stolice, vedie živý obchod s obilím, vínom a dobytkom. *Diósgyőr*, má železodielňu, papierenň a sklenú hutu. *Ónod*, mestečko pri Sajóve; na blízkej pustatine „*Mohi*“ ztratil Béla IV. veľikú bitku proti Tatárom (1241).

14. **Stolica Abauj-Torna** (-megye). Znam. m. *Kassa*, sídlo stolice, najkrajšie mesto hornieho Uhorska, s krásnym starobylym kostolom. *Torna*, predtým sídlo malej stolice tohože mena. *Jászó*, bohaté prepošstvo reholníkov premonštratských. — 15. **Stolica Szepes** (-megye). Znam. m. *Lőcse*, sídlo stolice, má starobyly kostol. *Tátra-Füred*, veľmi navštevované kúpele. *Szepesváralja*, dorábä mnoho ľanu. *Szomolnok*, má bohaté bane na meď. *Késmárk*, s pradelňou na

lan a konope. V tejto stolici je tých 16 spišských miest, ktoré kráľ Zigmund r. 1412-ho poľskému kráľovi založil, a ktoré teprv Maria Terezia r. 1772-ho vymenila.

2. Vidiek Severovýchodných Karpátov.

Az Éjszakkeleti-Kárpátok vidéke.

Tie rozsiahle vrchy, ktoré severovýchodný vidiek vlasti našej pokrývajú, *Severovýchodnými Karpátami* menujeme. Hlavnéjšie pohoria týchto Karpátov sú: *Lesnaté-Karpáty* (Erdős-Kárpátok), pri samej hranici; *Marmarošské pohorie* (Máramarosi-Havasok), okolo prameňov Tysi s vysokými končiarimi, bohaté na soľ a železo.

Z tekúcich vôd spomenutie zasluhujú *Tisza*, ďalej *Borsova*, *Latorcza*, *Ung*, *Laborcza*, *Ondava* a *Tapoly*, ktoré posledné do spoločného koryta vtekajú a pod menom *Bodrog* pri Tokaji do Tisy vpadajú. Bodrogom a Tisou otočená rovina sa *Bodrogeköz* menuje.

V severnej čiastke kraja tohoto málo poľa jesto, aj to je skalnaté, neurodné; južná strana ale je veľmi úrodná, takže mnoho zbožia, dobrú ovocinu a znamenité víno rodí. — Obyvatelia sú *Uhria*, *Slováci*, *Rusíni* a *Rumuni*. Zaoberajú sa dobytkárstvom, baníctvom, drevoplavbou, roľníctvom a vinárstvom.

Stolice vidieku Severovýchodných Karpátov.

1. **Stolica Sáros** (-megye). Znamenitejšie mestá: *Eperjes*, sídlo stolice. *Bártfa* s kúpelami. *Szulín*, má dobrú kyslú vodu. *Vörösvágás* s baňou na opále. *Sévár*, kde sa zo slanej vody soľ (varienka) vari. —
2. **Stolica Zemplén** (-megye). Znam. m. *Sátoralja-Ujhely*, sídlo stolice, pod vrchom Sátor. *Sárospatak*,

má vysoké školy reformátske. *Tokaj, Mád, Tarczal*, pri Hegyalji, kde sa výtečné víno rodí.

3. **Stolica Ung** (-megye). Znam. m. *Ungvár*, pri rieke Ung, sídlo stolice. *Szobráncz*, má liečivé kúpele.

— 4. **Stolica Bereg** (-megye). Znam. m. *Beregszász*, sídlo stolice, má baňu na mlynské kamene. *Munkács*, tu bol odpočinul Arpád s Uhrami po príchode do krajiny; jeho zámok slúži teraz za štátny žalár. —

5. **Stolica Ugoesa** (-megye). Znam. m. *Nagy-Szöllös*, sídlo stolice; tu rodí sa dobré víno. — 6. **Stolica Máramaros** (-megye). Znam. m. *Sziget*, sídlo stolice, s veľkým soľným skladom. *Rónaszék* a *Akna-Sugatag*, majú najbohatšie soľné bane v Uhorsku.

3. Vidiek Juhovýchodných Karpátov.

A Délkeleti-Kárpátok vidéke.

Vo východnej čiaske vlasti našej leží okolie za „Királyhágó“-m (Királyhágóntuli rész), ktoré predtým „Sedmohradskom“ (Erdély) menovali. Tento pekný kraj obkľúčujú *Juhovýchodné Karpáty*, ktorých ramená i jeho vnútro pokrývajú a tvoria *Sedmohradskú vyšinu* (Erdélyi-Felföld). Hlavné pohoria Juhovýchodných Karpátov sú: *Severné, Východné, Južné* a *Západné* hraničné pohoria (*Éjszaki-, Keleti-, Déli- és Nyugati-Határláncz*) a *Hargitta*.

Najväčšou riekou je tu *Maros*, v prostriedku vidieku; na severe teče *Szamos* a na juhu *Olt*.

Pôda je úrodná zvlášte v širokých dolinách riek. Rodí sa tu zbožie, kukurica, ľan, konope, ovocina, víno atď. Vysoké pohoria sú pokryté hustými lesami. Z vrchov dobývajú mnoho soli, kamenného uhlia, zlata, striebra a železa, niečo meďi, cínu a olova. Nachádza sa tu i mnoho slaných a liečivých prameňov.

Sedmohradsko bolo za časov tureckých osobitnou krajinou, ktorá delila sa na územie *Uhrov, Si-*

kulov a *Sásov*; teraz je úplne spojené s Uhorskom. Jeho spomenutí obyvatelia a *Rumuni* na vrškovatom vidieku sú roľníci, medzi vrchami pastieri, baníci alebo priemyselníci.

Stolice Juhovýchodných Karpátov.

1. **Stolica Szolnok-Doboka** (-megye). Znameni-
tejšie mestá: *Deés*, sídlo stolice, na blízku s boha-
tými baňami na soľ. *Szamosujvár* s pevnosťou, v
ktorej sú zločinci uväznený. — 2. **Stolica Besztercze-
Naszód** (-megye). Znam. m. *Besztercze*, sídlo stolice.
Naszód a *Radna*, majú bane na olovo a liečivé
kúpele.

3. **Stolica Csík** (-megye). Znam. m. *Csík-Szereda*,
sídlo stolice. *Borszék*, kúpeľ, má chýrečnú kyslú vodu.
— 4. **Stolica Udvarhely** (-megye). Znam. m. *Székely-
Udvarhely*, sídlo stolice, so živým kupectvom a prie-
myslom. — 5. **Stolica Háromszék** (-megye). Znam.
m. *Szepesi-Szent-György*, sídlo stolice, na krásnej rovine.
Ellőpatak a *Kovászna*, majú liečivé kúpele.

6. **Stolica Brassó** (-megye). Znam. m. *Brassó*,
najľudnatejšie mesto v Sedmohradsku; má rozličné
dielne a vedie veľký obchod s Romániou. — 7. **Sto-
lica Fogaras** (-megye). Znam. m. *Fogaras*, sídlo sto-
lice v doline Olt, so starodávnym hradom. — 8.
Stolica Szeben (-megye.) Znam. m. *Nagy-Szeben*, sídlo
stolice a hlavné mesto Sásov; má muzeum a vyššie
školy. — 9. **Stolica Hunyad** (-megye). Znam. m. *Déva*,
sídlo stolice, s rumami na vysokom vrchu stojaceho
hradu. *Vajda-Hunyad*, má železné hámre; jeho zámok,
ktorý ešte Ján Hunyady staval, je teraz obnovený.
— 10. **Stolica Krassó-Szörény** (-megye). Znam. m.
Lugos, sídlo stolice. *Oravicza*, s baňami na kovy a
kamenné uhlie. *Mehádia* (Herkulesfürdő), svetopo-
vestné kúpele. *Oršova*, tu opúšťa Dunaj hranice krajiny.
11. **Stolica Alsó-Fehér** (-megye). Znam. mestá:
Nagy-Enyed, sídlo stolice, má chýrečné reformátske

školy. *Gyula-Fehérvár*, niekdy sídlo sedmohradských kniežat. *Abrudbánya*, *Zalatna* a *Verespatak*, majú bohaté bane na zlato. — 12. **Stolica Torda-Aranyos** (-megye). Znam. m. *Torda*, sídlo stolice, so soľnými baňami. — 13. **Stolica Kolozs** (-megye). Znam. m. *Kolozsvár*, slob. kráľ. mesto a sídlo stolice; má univerzitu, mnoho iných škôl, muzeum, kvetúci priemysel a kupectvo. Rodisko kráľa Matiaša. *Bánffy-Hunyad*, s baňami na mramor. — 14. **Stolica Szilágy** (-megye). Znam. m. *Zilah*, sídlo stolice, s bohatými vínohradmi.

15. **Stolica Nagy-Küküllő** (-megye). Znam. m. *Segesvár*, sídlo stolice. — 16. **Stolica Kis-Küküllő** (-megye.) Znam. m. *Dicső-Szent-Márton*, s dobrým vínom a veľkým ovocinárstvom. — 17. **Stolica Maros-Torda** (megye). Znam. m. *Maros-Vásárhely*, sídlo stolice a hlavné mesto Sikulov (székelyek), s bohatou knižnicou.

4. Veľká uhorská Dolná zem.

A nagy magyar Alföld.

Veľká uhorská Dolná zem rozprestiera sa po oboch brehoch Tisy od Karpátov až po Dunaj. Túto nesmiernu rovinu, ktorá skoro tretinu krajiny v sebe zahrňuje, za starodávna more pokrývalo. Veľká jej čiastka je pieskom posiatá pustatina, väčšia čiastka ale je bohatá, žirna pôda. Hlavné plodiny Dolnej zeme sú: pšenica, raž, jarec, ovos, kukurica, repica, cukrová repa, dohán, víno, ovocina. Na bohatých lúkach pasú sa veľké krdle rožného statku, koní, oviec a ošípaných.

Rieky *Dunaj* a *Tisza* Dolnou zemou tečú. *Tisza* na Dolnej zemi má veľmi významné bočné rieky; z prava: *Zagyvu*, *Sajó* a *Bodrog*; z ľava: *Szamos*, *Körös* a *Maros*. *Dunaj*, *Tisza* a *Maros* sú plavné rieky Dolnej zeme.

Obyvatelia sú zväčša *Uhria*, ale vo východnej čiasťke bývajú i *Rumuni*, na juhu *Srbi* a *Nemci*, pri *Kőrösi* kde tu *Slováci* a na severe *Rusíni*. Zaoberajú sa hlavne roľníctvom a dobytkárstvom.

Stolice veľkej Dolnej zeme.

1. **Stolica Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún** (-megye). Znamenitejšie mestá: **Budapešť**, hlavné a sídelné mesto krajiny, s 500 tisíc obyvateľmi, na obidvoch brehoch Dunaja, na jeho pravom brehu leží *Buda* a na ľavom *Pešť*. Tieto dve mestá spojuje svetochýrny reťazový most. Na budínskej strane vypína sa kráľovský hrad, v jehož kaplnke je koruna uhorská s plášťom a s ostatnými kráľovskými odznakmi složená; tu ochraňuje sa i pravá ruka sv. Štefana. Hore do zámku vedie parný šmik (gőzsikló,) popod hrad ale veľkolepý jask (tunel, alagút). V Budapešti sídlia všetky ministerstvá i druhé hlavné úrady krajinské; tu vydržiava snemovňa svoje zasadnutia, tu býva i korunovanie kráľa. Budapešť je stredisko vedy, umenia, priemyslu a obchodu. Tu je vedecká akadémia, kráľ. univerzita, polytechnikum, viac učebných ústavov; národné muzeum, ústav slepých, sirotské domy, divadlá, nemocnice atď. — *Vác*, s ústavom pre hluchonemých a štátnym žalárom. *Gödöllő*, s kráľovským palácom. *Czepléd*, *Nagy-Kőrös*, *Kecskemét* sú veľmi ľudnaté mestá. *Kalocsa*, sídlo arcibiskupa. *Visegrád*, s rumami starobylého hradu. — 2. **Stolica Bács-Bodrog** (-megye). Znam. m. *Zombor*, sídlo stolice, pri Francovom prieplyve. *Szabadka*, *Baja*, *Újvidék*, ľudnaté sl. kráľ. mestá. *Zenta*, tu vydobyl savojský Eugen veľké víťazstvo nad Turkami (1697). 3. **Stolica Torontál** (-megye). Znam. m. *Nagy-Becskerek*, sídlo stolice, vedie živý obchod s obilím, dobytkom a kožami. *Pancsova*, *Nagy-Kikinda* a *Török-Becse* sú ľudnaté mestá. — 4. **Stolica Temes** (-megye).

Znam. m. *Temesvár*, sídlo stolice, s pevným hradom a veľkými dieľňami. *Versecz*, kde sa rodí chýrečné víno. *Buziás*, kúpeľ.

5. **Stolica Csongrád** (-megye). Znam. m. *Szeged*, po Budapešti najľudnatejšie mesto Uhorska; má živý priemysel a obchod, szegedské mydlo a paprika sú znamenité. Mesto toto bolo roku 1879-ho rozvodnením Tisy celé spustošené. *Szentes*, sídlo stolice. — 6. **Stolica Csanád** (-megye). Znam. m. *Makó*, sídlo stolice. — 7. **Stolica Arad** (megye). Znam. m. *Arad*, sl. kr. mesto a sídlo stolice, pri Maroši, so značným priemyslom a obchodom. Tu bolo roku 1849-ho 13 uhorských generálov odpraveno. *Világos*, tu složili zbroj uhorskej vojská 1849-ho 13. aug. — 8. **Stolica Békés** (-megye). Znam. m. *Békés-Gyula*, sídlo stolice, dochováva mnoho dobytky. *Csaba*, *Szarvas*, *Orosháza* sú veľmi ľudnaté mestá. — 9. **Stolica Bihar** (-megye). Znam. m. *Nagy-Várád*, sl. kr. mesto a sídlo stolice, s mnohými dejepisnými starožitnosťami; má chýrečné trhy, kvetúci obchod a priemysel. *Nagy-Szalonta*, tu narodil sa chýrečný básnik Ján Arany. — 10. **Stolica Jász-Nagy-Kún-Szolnok** (-megye). Znam. m. *Szolnok*, sídlo stolice, má živé kupectvo a veľké soľné sklady. *Jászberény*; *Karczag*.

11. **Stolica Hajdu** (-megye). Znam. m. *Debreczen*, sídlo stolice, čiro-čisté uhorské mesto s veľmi rozsiahlym chotárom. Ma povestné reformátske kollegium, hospodársky ústav, obchodnícke školy a veľké trhy. *Böszörmény*, *Nánás*, *Szoboszló*, ľudnaté mestá hajducké. — 12. **Stolica Szabolcs** (-megye). Znam. m. *Nyíregyháza*, sídlo stolice, s varením sódy. — 13. **Stolica Szatmár** (-megye). Znam. m. *Szatmár-Németi*, na oboch brehoch Szamosa. *Nagy-Károly*, sídlo stolice. *Nagy-* a *Felső-Bánya*, s bohatými baňami na zlato, striebro a meď.

5. Malá uhorská Dolná zem.

A kis magyar Alföld.

Na západnej strane krajiny je *malá uhorská Dolná zem*. Je to rovina požonského údolia, ktorá sa po oboch stranách Dunaja rozprestiera. Hlavné časti malej Dolnej zeme sú: *zem Matúšova*, (Mátyus földe), ostrov *Csallóköz*, *Szigetköz* a *údolie Ráby*.

Malá Dolná zem je jedným z najúrodnejších vidiekov vlasti našej. — Obyvatelia sú dľa reči *Uhria*, *Slováci* a *Nemci*; dľa zamestnávania roľníci, vinári a dobytkári.

Stolice malej Dolnej zeme.

1. **Stolica Mosony** (-megye). Znam. m. *Magyar-Óvár*, sídlo stolice, s hospodárskou akadémiou. *Mosony*, prevádza silný obchod s obilím. — 2. **Stolica Győr** (-megye). Znam. m. *Győr*, sídlo stolice, vedie živý obchod so zbožím, má dielňu na lode a veľké trhy na kone. *Szt.-Márton*, v blízkosti na vrchu *Panonskom* je hlavné opátstvo radu benediktinského. — 3. **Stolica Komárom** (-megye). Znam. m. *Komárom*, nepremožiteľná pevnosť. — Ku malej Dolnej zemi patrí ešte veľká časť stolice *Pozsony*, *Nyitra*, *Esztergom* a *Sopron*.

6. Vidiek Východných Alpov.

A Keleti-Alpesek vidéke.

Od malej Dolnej zeme na juh, medzi Dunajom a Drávou rozprestiera sa vidiek *Východných Alpov*, ktorých hlavné pohoria sú: *Vértes*, *Bakony*, *Baranyanské vrchy* a pohorie *Lajta-Rozália*. U päty Bako-

nyu leží utešené jazero *Balaton*. Z pomedzi riek spomenutie zasluhujú *Lajta*, *Rába*, *Sárviz*, *Mura* a *Dráva*.

Tento vidiek je najkrajšia a najúrodnejšia čiastka krajiny; rodí sa tu mnoho zbožia, znamenitá ovocina a víno. Lesy poskytujú hojne dreva a divočiny, vrchy množstvo kamenného uhlia a mramoru. — Obyvatelia sú *Uhria*, no nájdú sa i *Nemci* a *Horváti*.

Stolice vidieku Východných Alpov.

1. **Stolica Sopron** (-megye). Znamenitejšie mestá: *Sopron*, sídlo stolice, má kvetúci priemysel a živý obchod. *Ruszt*, s výborným vínom. — 2. **Stolica Vas** (-megye). Znam. m. *Szombathely*, sídlo stolice. *Közseg*, jeho hrad bránil zmužile Mikuláš Jurisics oproti Turkom r. 1532. — 3. **Stolica Veszprém** (-megye). Znam. m. *Veszprém*, sídlo stolice; vo vysokom zámku stojí krásny stolný chrám a biskupský palác. *Pápa*, má reformátske kollegium. — 4. **Stolica Zala** (-megye). Znam. m. *Zala-Egerszeg*, sídlo stolice. *Nagy-Kanizsa*, vedie silný obchod so zbožím. *Keszthely*, pri Balatone, s hospodárskym ústavom. *Balaton-Füred*, obľúbený kúpeľ. — 5. **Stolica Somogy** (-megye). Znam. m. *Kaposvár*, sídlo stolice. *Szigetvár*, mestiečko, preslávené hrdinskou obranou Mikuláša Zrínyi proti Turkom r. 1566.

6. **Stolica Baranya** (-megye). Znam. m. *Pécs*, sídlo stolice, s krásnym starobyľým kostolom a na blízku s baňami na kamenné uhlie. *Mohács*, upomína nás na hroznú porážku r. 1526-ho skrz Turkov. — 7. **Stolica Tolna** (-megye). Znam. m. *Szegszárd*, sídlo stolice, má dobré červené víno; je tu stredisko krajinského hodbabníctva. — 8. **Stolica Fehér** (-megye). Znam. m. *Székesfehérvár*, sídlo stolice; tu korunovali a pochovávali pred mohačskou bitkou kráľov uhorských, mnohí tu i sídlievali. — 9. **Stolica**

Esztergom (-megye). Znam. m. *Esztergom*, sídlo stolice a primáša uhorského; na mieste bývalého hradu stojí veľmi krásny chrám, „bazilika“ menovaný. Tu narodil sa a bol krstený sv. Štefan, prvý kráľ uhorský.

7. Vidiek Drávy-Sávy.

A Dráva-Száva vidéke.

Medzi Drávou a Sávou, ďalej medzi riekou Unnou a Adriatickým morom ležiace územie *vidiekom Drávy-Sávy*, alebo ináč *Horvát-Slavonskom* menujeme. Toto je takzvaná pridružná krajina Uhorska, ktorú kráľom vymenovaný bán spravuje.

Celá západná čiastka Horvát-Slavonska je vrchami pokrytá, ktoré z *Alpov* vychodia; tieto sú: *Karst*, *Velebit*, *Kapella* a *Ivančica*. Po brehoch riek sa pekné, ale úzke roviny rozprestierajú, z ktorých najkrajšia je *Turopoľská lúka* (Túrmező), pri Sáve.

Podnebie má rozličné: na Karste veľmi drzé, na morskom pobreží a na rovinách mierne. Pôda, vyjmúc vidieku Karst, je dosť úrodná, rodia sa všetky druhy obilia, víno a ovocina. — Obyvateľstvo pozostáva z *Horvátov* a *Srbov*.

Stolice Horvát-Slavonska.

1. **Stolica Lika-Krbava** (-megye). Znamenitejšie mestá: *Gospics*, sídlo stolice. *Zengg* (Senj) a *Carlopage*, s prístavom. — 2. **Stolica Modrus-Fiume** (-megye). Znam. m. *Ogulin*, sídlo stolice. *Bukkari* a *Porto-Ré*, prístavy. — 3. **Stolica Zágráb** (-megye). Znam. m. *Zágráb* (Záhreb), hlavné mesto Horvát-Slavonska, sídlo bána, arcibiskupa, krajinskej vlády a snemu; má univerzitu, múzeum a rozličné vedecké a učebné ústavy. *Károlyváros* (Karlovec), s pevnosťou. — 4. **Stolica Varasd** (-megye). Znam. m. *Varasd* (Varaždín),

sídlo stolice, s porcellánovou fabrikou. — 5. **Stolica Belovár-Kőrös** (-megye). Stoličné mesto *Belovár*. — 6. **Stolica Verőcze** (-megye, Verovitická). St. m. *Eszék* (Osieg), pevnosť. — 7. **Stolica Pozsega** (-megye). St. m. *Pozsega*. — 8. **Stolica Szerém** (-megye, Sziemska). St. m. *Vukovár*. Pri Dunaji ležia mestá *Pétervárad* a *Zimony*.

8. Fiume a Dalmácia.

Fiume és Dalmátország.

a) *Fiume*.

Doplňujúca čiastka vlasti našej je mesto **Fiume** u Quarnerskej zátoky Adriatického mora, ktoré mesto i s jeho vidiekom „*Uhorským pomorím*“ (Magyar-Tenger-mellék) sa menuje. Fiume je prístavným mestom so silným obchodom. Týmto prichodí Uhorsko do bezprostredného spojenia so svetovým kupectvom. Má námornícku školu a mnoho fabrík. Väčšia čiastka obyvateľov sú *Taliani*, (olaszok); zaoberajú sa hlavne rybárstvom a námorníctvom.

b) *Dalmácia*.

Dalmácia podľa svojej povahy vlastne je len pomorský skalnatý breh s ostrovami. Patrí tiež ku kráľovstvu uhorskému; nateraz ale počíta sa ku Rakúsku a je zastúpena vo viedenskej ríšskej rade. Obyvatelia sú *Slovania* (szlávok) a *Taliani*, a živia sa pastierstvom, rybárstvom, dobývaním soli z morskej vody a námorníctvom. — Mestá: *Zára*, sídlo arcibiskupa, zemskej správy a iných úradov. *Spalató*, *Ragusa* a *Catharo*, s prístavmi. Hlavné ostrovy: *Pago*, *Arba*, *Lissa* a *Curzolla*.

Uhorsko, Horvát-Slavonsko, Fiume a Dalmácia spolu vzaté tvoria *krajiny koruny sv. Štefanskej* (a. szt. István

korona országai), čili *královstvo uhorské* (Magyar királyság.)

Cieľom ľahšieho spravovania podelené je Uhorsko i s. Hôrvať-Slavonskom na 71 stolíc, na mesto Fiume a jeho vidiek. Fiume stojí pod osobitnou správou.

Rozsiahlosť Uhorska s pridruženou krajinou spolu obnáša 324 tisíc □ kilometrov. Počet všetkých obyvateľov činí 17 millionov.

Cisárstvo rakúske čili Austria.

Az Osztrák császárság vagy Ausztria.

Od uhorského kráľovstva severovýchodne, severne a západne ležia krajiny *cisárstva rakúskeho*. Površie Rakúska je zväčša vrchovato-dolinovaté. Celú západnú časť pokrývajú vrchy *Alpy*, ktorých najvyššie vrcholce sú: *Gross-Glockner* (3800 m.) a *Ortler* (3900 m.). Na severe rozprestierajú sa *Sudety*, *Krušné hory* (Érczhegység) a *Český les* (Cseherdő), a na východe výhonky *Karpátov*.

Najväčšia rieka Rakúska je tá istá, čo i Uhorska: *Dunaj*. Bočné rieky Dunaja sú z prava: *Inn*, *Enns*, *Lajta*, *Mura-Dráva* a *Száva*; z ľava: *Morva*. Iné rieky sú: *Etsch*, *Elba* s bočnou riekou *Moldavou*, *Odera*, *Vistula*, *Dniester*, *Pruth* a *Sereth*.

Podnebie Rakúska je rozdielne: na morskom pobreží teplejšie, medzi vrchami studenšie. Roľníctvo nedarí sa tak, ako u nás. Najviac rodí sa tu žito, jarec, ovs, zemiakov, cukrovej repy, chmelu a ľanu. Veľmi pestujú i ovocinárstvo. Bohaté paše sú priaznivé dobytkárstvu. Velikánske lesy dávajú hojne dreva a vrchy striebro, železo, olovo, rtuť (živé striebro), soľ, kamenné uhlie. Nachádza sa tu tiež mnoho liečivých vôd, ako aj viacej petroleumových prameňov.

Obyvatelia sú *Nemci, Slovania a Taliani*; zamestnanie jejích je poľné hospodárstvo, dochovávanie dobytká, kupectvo a priemysel, menovite fabrický, ktorý je tu veľmi vyvinutý.

Krajiny a mestá Rakúska.

1. **Dolné Rakúsko.** (Alsó-Ausztria), hlavné mesto: **Viedeň** (Bécs), pri Dunaji, s vyše 1 million obyvateľmi; je sídlo celého mocnárstva a cisára rakúskeho. Znamenitejšie budovy sú: cisársky hrad, vedecká akademia, kostol sv. Štefana, opera atď. V blízkosti sú cisárske letohrady *Schönbrunn* a *Laxenburg*. — 2. **Horné Rakúsko** (Felső-Ausztria), hl. m. *Linz*, pri Dunaji. *Steyer*, so železnými dielňami. *Ischl*, povestné kúpele. — 3. **Salzburg**, hl. m. *Salzburg*. *Gastein*, s chýrečným kúpeľom. — 4. **Tirol a Vorarlberg**, hl. m. *Innsbruck*, s univerzitou. — 5. **Karinthia**, hl. m. *Klagenfurt*. — 6. **Štýrsko** (Stájerország), hl. m. *Gratz*, má univerzitu a technický ústav. — 7. **Kraina**, hl. m. *Laibach*. — 8. **Istria** či **Rakúske pomorie** (Osztrák-Tengermellék), hl. m. *Triest*, na brehu Adriatického mora, stredisko a hlavný prístav námorského obchodu rakúskeho. *Görz* a *Gradiška*. — 9. **Čechy** (Csehország), hl. m. *Praha* (Prága), pri Moldave, má mnoho starobylých palácov a univerzitu. *Rumburg*, dorábä mnoho výborného plátna. *Karlsbad*, *Franzensbad* a *Marienbad*, svetochýrne kúpele. — 10. **Morava** (Morvaország), hl. m. *Brno* (Brünn), dorábä veľa súkna. *Olomúc* (Olmütz), pevnosť. — 11. **Sliezko** (Szilézia), hl. m. *Opava* (Troppau), s dielňami na súkno, plátno a cverny. — 12. **Galicia**, hl. m. *Lvov* (Lemberg), má univerzitu, vedie silný obchod. *Krakov* (Krakó), bývalé sídlo poľských kráľov. *Wieliczka* a *Bochnia*, s bohatými soľnými dolami. — 13. **Bukovina**, hl. m. *Csernovitz*, s univerzitou.

Rozsiahlosť cisárstva rakúskeho obnáša 300 tisíc □ kilometrov; počet obyvateľov činí 24 milióny.

Rakúsko stojí v užšom spojení s Uhorskom, lebo majú *spoločného panovníka* a spoločné *zahraničné, vojanské a peňažité záležitosti*. Uhorsko menuje svojho panovníka *kráľom* (király), Rakúsko *cisárom* (császár). — Tieto spojené, no samostatné dva štáty tvoria spolu „*rakúsko-uhorskú monarchiu*“ (osztrák-magyar monarchia.)

Bosna a Hercegovina.

Bosznia és Hercegovina.

Bosna a Hercegovina sú od roku 1878-ho *spoločným majetkom* (közös tartományok) rakúsko-uhorskej monarchie. Obyvatelia týchto hornatých krajín sú *Slovania* a *Turci* (törökök); zaoberajú sa roľníctvom, dobytkárstvom, baníctvom a obchodom. — Hlavné mestá: *Serajevo*, v údolí rieky Bosny. *Mostar*, pri rieke Narente.

Europa. — Európa.

Krajiny rakúsko-uhorskej monarchie ležia v časti zeme, ktorá sa **Europou** nazýva.

Hranice Europy (Európa határai). Europu zo troch strán morá obťáčajú, len na východe súvisí s pevninou asijskou. Od severu má *Ladové more* (Jeges-tenger), od západu *Atlantický oceán* (Atlanti-oczeán), od juhu *Stredozemné more* (Földközi-tenger).

Vrchy Europy (Európa hegységei): 1. *Alpy* (Alpok), ktorých vrcholce večitý sneh a ľad pokrýva. 2. *Karpáty*. 3. *Pyreney* (Pyrenéek). 4. *Apenniny* (Apenninek). 5. *Balkán*. 6. *Kaukazus*. 7. *Ural*, hraničné pohorie medzi Asiou a Europou. 8. *Kjölen*. — Najznámejšie sopky (tűzhányó-hegyek) sú: *Vézuv*, *Etna* a *Hekla*.

Roviny Európy (Európa síkságai): *Sarmat* či *ruská rovina*, *veľká a malá uhorská Dolná zem*, *nemecká nížina*, *francúzska a talianska rovina* a *románske planiny*. — **Väčšie vyšiny** (fensíkok): *Vyšina pyrenejská*, *švajciarska* a *bavorská*.

Vody Európy (Európa vizei). **Morá**: 1. **Severné Ladové more** (Éjszaki Jegestenger) s *Bielym morom* (Fehér-tenger). 2. **Atlantický oceán**, ktorého hlavné časti sú: *Severné more* (Éjszaki-tenger), *Baltické či Východné more* (Balti- vagy Keleti-tenger) a *Irské more* (Ir-tenger). 3. **Stredozemné more**, ktorého časti sú: *Tyrrhenské* (Tyrrheni-), *Adriatické* (Adriai-) a *Čierne more* (Fekete-tenger). — Z pomedzi morských užín spomenuté zasluhuje *Calais* (Kalé), *Gibraltár* a *Dardanelly*.

Rieky (folyók): do **Ladového mora** tečú: *Pečora*, *Dvina* a *Onega*; — do **Baltického mora**: *Neva*, *Diina*, *Vistula* a *Odera*; — do **Severného mora**: *Elba*, *Rajna* a *Themze*; — do **Atlantického oceánu**: *Sajna*, *Loire* (Loár), *Gironde* (Zirond), *Duero*, *Tajo*, *Quadiana* a *Quadalquivir*; — do **Stredozemného mora**: *Dunaj*, *Dniester*, *Dnieper*; — do **Azovského mora**: *Don*; — do **Kašpického jazera**: *Volga*, najväčšia rieka v Európe, a *Ural*.

Jazerá (tavak): *Ladoga*, *Onnega*, *Pejpus*, *Venern*, *Vettern*, *Melar*, *Bódenské*, *Vierwaldstädtské*, *Zürichské*, *Genfské*, *Lago-Maggiore* (Lago-Madžore), *Como*, *Garda* a konečne *Balaton*.

Ostrov a polostrov Európy (Európa szigetei és félszigetei). Väčšie ostrovy sú: *Novaja-Zemlja*, *Izland*, *Británia* a *Irland*, *Seeland* a *Gothland*, *Baleáry*, *Korsika*, *Sardinia*, *Elba*, *Sicilia*, *Malta*, *Jónické ostrovy* (Jóni-szigetek) a *Kandia* či *Kréta*. — **Polostrovy**: *Kanin*, *Kola*, *Škandinávia*, *Jütland*, *Pyrenejský*, *Apeninský*, *Balkánsky polostrov* a *Krim*.

Podnebie a plodiny Európy (Európa éghajlata és terményei). Podnebie Európy je rozdielne: na severe studené, v strednej časti mierne a na juhu

teplé. — Vo všetkých krajinách Europy rodí sa všetkej obilie, strova a ovocie, vyjmúc niektoré horúate kraje a najvyšší sever, kde sa ľudia temer len samými rybami a sobmi živia. Okolo Stredozemného mora dobre darí sa už i južná ovocina, oliva a ryža.

Obyvatelia Europy (Európa lakosai). Európa je najhustejšie obydlená časť sveta. Jej obyvatelia patria ku tak zvanému *kaukazskému plemenu* (kaukázusi faj), a delia sa na tri kmene (törzs) národov. Tieto sú: 1. *Románi*, ku ktorým prislúchajú Španielci, Portugalci, Francúzi, Taliani a Rumuni; 2. *Slovania*, ku ktorým patria Rusi, Poliaci, Česi, Slováci, Slovinci, Srbi, Bulhari a Horváti; 3. *Germani*, ku ktorým prináležia Nemci, Švedi, Dáni, Angličania a Hollandčania. Okrem toho sú tu ešte národy menších kmenov: *Uhria*, *Finnčania*, *Turci*, *Tatari* atď.

Panujúce náboženstvo je *kresťanské*; len malá časť obyvateľstva je vyznania *mahomedánskeho* a *židovského*.

Ostatné krajiny Europy.

Európa többi országai.

1. **Balkánsky polostrov** (Balkán-félsziget), od Uhorska na juh s pohorím *Balkán*, od ktorého aj polostrov svoje meno obdržal. (Hranice?) Pozostáva zo šiest krajín. Za južnými brehami Sávy a Dunaja rozprestiera sa **Srbsko** (Szerbia), kráľovstvo, s hlavným mestom *Belgrad* (Nándorfehérvár) pri vtoku Sávy do Dunaja. — Na severnej strane polostrova leží **Románia**, kráľovstvo; hl. m. *Bukarešť*, vedie veľký obchod. — Od Románie na juh je **Bulharsko** (Bulgária), novoutvorené, Turecku poplatné kniežatstvo (fejedelemség); hl. m. *Sofia*. — Stred polostrova zaujíma **Turecko**, cisárstvo; hl. m. *Konštantinopol*, so živým kupectvom a prístavom. — Od Turecka na západ je **Crnagora** (Montenegro), malé

skalnaté kniežatstvo; hl. m. *Cetinje*. — Na južnej strane polostrova leží **Grécko** (Görögország), kráľovstvo; hl. m. *Athén*.

2. **Taliansko** či **Italia** (Olaszország). Krajina táto zaujíma celý polostrov Apenninský. Na severe sa tiahnu *Alpy*, pozdĺž polostrova ale pohorie Apenninov. Ku Taliansku prináležia i ostrovy *Sicília* a *Sardinia*. — Hlavné mesto je *Rím* (Róma), starodávne a svetochýrne mesto, sídlo pápeža a kráľa talianskeho. Iné veľké mestá: *Venedig* (Venecko), vystavené na samých malých ostrovoch u prostred mora. *Florence*, *Neapol* (Nápoly) *Majland* (Miláno). — Na Apenninskom polostrove nachádza sa i malá republika (köztársaság) **San-Marino**.

3. **Svajc** (Svájc). Je veľmi vrchovatá krajina, ktorou sa hlavná čiastka *Alpov* tiahne. Svajc je republika a obsahuje 22 kantóny (okresy). — Znam. m. *Bern*, hlavné mesto krajiny; *Zürich*, *Basel*, *Genf*.

4. **Cisárstvo nemecké** (Német császárság), povstalo roku 1871-ho spojením sa viacej väčších a menších krajín, t. j. z kráľovstvi: *pruského* (porosz), *bavorského* (bajor), *saského* (szász) a *württembergského* (württembergi), ďalej z viacej *veľko-kniežatstvi* (nagyhercegség), *kniežatstvi* (hercegség) a dakoľko *neodvislých miest*. (Hranice?) Medzi týmito krajinami stojí na prvom mieste Prusko (Poroszország), jehož kráľ súčasne i titul nemeckého cisára nosí. Severné kraje cisárstva tvoria rovinu, južné sú vrchovaté. — Znam. m. *Berlin*, hlavné a sídelné mesto cisárstva. *München*, hl. m. Bavorska. *Dresden*, sídlo kráľa saského. *Stuttgart*, hl. m. kráľovstva württembergského.

5. **Dánia**, leží na polostrove Jütland. Pôda krajiny tejto je úrodná rovina. Hl. m. *Kopenhága*, na ostrove Seeland. — Ku Dánii prislúcha aj ostrov *Izland*, ktorý je len na pobreží obydlený, vnútrok jeho je ale neznámy.

6. **Hollandia**. Táto rovná, vzdelaná krajinka leží niže hladiny morskej, prečo sa ináč aj *Nizo-*

zemskom (Németalföld) menuje. Proti záplavám mora chránia ju mohutné násypy. — Hl. m. *Haaga*, sídlo kráľa. *Amsterdam*, má veľký námorský obchod.

7. **Belgium**, z väčšej čiastky rovinovatá krajina. Hl. m. *Brüssel*, dorábä chýrečné čipky. — Na juho-východ leží veľko-kniežatstvo **Luxemburg**.

8. **Francúzsko** (Francziaország). (Hranice?) Pôda Francúzska je na západe rovinovatá, na východe, juhu a severe vrchovatá, pritom ale veľmi úrodná a vzdelená. Francúzsko je republika (köztársaság). — Hl. m. *Páris*, pri Sajne, s viac jako 2 mill. obyvateľmi, najkrajšie mesto na celom svete. *Lyon*, chýrečné od dorábania hodobabných látok. — Ku Francúzsku patrí aj ostrov *Korsika*.

9. **Španielsko a Portugalsko** (Spanyolország és Portugália), na polostrove Pyrenejskom. Najväčšiu čiastku polostrova zaujíma *kráľovstvo španielské* s hl. mestom *Madrid*. Na západnom brehu oceána ale leží *kráľovstvo portugalské*; hlav. m. *Lissabon*. — V Pyre-neoch je malá republika **Andora**.

10. **Anglicko** (Angolország). Leží na dvoch veľkých ostrovoch: *Británia* a *Irland*. Na ostrove Británia nachádza sa *kráľovstvo anglické* a *škotské*, a na Irlande *kráľovstvo irské*. Anglicko je strediskom svetového obchodu. — Hlav. m. *London*, najľudnatejšie mesto na svete, s viac než 4 mill. obyvateľov. V Škotsku je *Edinburgh* (Eddinbro) a v Irsku *Dublin*.

11. **Norvégsko a Švédsko** (Norvégia és Svédország). Kráľovstva tieto majú spoločného panovníka a zaujímajú Skandinávsky polostrov. Norvégsko je vrchovatá, Švédsko ale zväčša rovinovatá krajina. — Hl. m. Norvégska je *Christiania*; Švédska: *Stokholm*, sídlo kráľa.

12. **Rusko** (Oroszország). Najrozsiahlejšie mocnárstvo v Europe. (Hranice?) Pôda jeho je rovinovatá, nemajúca len na východnej hranici pohorie *Ural* a na juhu *Kaukazus*. — Hl. m. *Petrohrad* (Pétervár), sídlo cára. *Moskva*, nekdajšie sídelné mesto cárov, s

hradom Kreml menovaným. *Varšava* (Varsó), hl. mesto bývalého kráľovstva poľského.

Rozsiahlosť Európy obnáša 10 millionov □ kilometrov; počet obyvateľov činí 340 millionov.

Asia. — Ázsia.

Asia, kolíska to pokolenia ľudského, je najväčšou čiastkou sveta.

Hranice (határai): na severe *Ladové more* (Jegstenger); na východe *Tichý oceán* (Csendes-oczeán) s *Ochotským*, *Japonským* a *Čínským* (khinai) morom; na juhu *Indický oceán* (Indiai oczeán) s *Arabským* a *Červeným* (Verestenger) morom; na západe Európa.

Ostrov a polostrovy (szigetei és félszigetei). Väčšie ostrovy sú: *Cyprus*, *Ceylon*, *Sumatra*, *Jáva*, *Bórneo*, *Celebes*, *Molukky*, *Filippiny* a *Japonské ostrovy*. — Polostrovy: *Malá Asia* (Kis-Ázsia), *Arabia*, *Predná a Zadná India* (Elő- és Hátsó-India), *Korea* a *Kamčatka*.

Površie (felülete). V Asii rozprestierajú sa velikánske nížiny, nesmierne vysočiny a najväčšie vrchy celého sveta, *Himalája* rečené.

Vody (vizei). Rieky: *Ob*, *Jenisej* a *Lena*; *Amur*, *Hoang-Ho* a *Jangče-Kiang*; *Bramaputra*, *Ganges*, *Indus* a *Tigris-Eufrát*. — Jazerá: *Kašpické*, *Aralské*, *Bajkalské jazeró* a *Mŕtvé more* (Holt-tenger).

Podnebie a plodiny (éghajlata és terményei). Podnebie Asie je na juhu horúce, v prostriedku mierne, na severe veľmi studené. — Najznamenitejšie plodiny sú: káva, čaj, cukrová trst, oliva, mandle, palmy, bavlna a rozličné korenie; — zo živočíchov: sob, fava, lev, tiger, slon, opice, papagaje jedovaté hady atď.; — z nerastov diamant a najvzácnejšie drahokamy.

Obyvatelia (lakosai). V západnej a juhozápadnej čiastke Asie žijú India *kaukazského plemena*, kdežto

v prostredných a východných krajoch bývajúci prislúchajú k *plemenu mongolskému* (mongol faj), týchto koža je olejovožltá; obyvatelia ostrovov Indického oceána majú kožu brunátnu a patria k *malájskému plemenu* (maláji faj).

Krajiny Asie.

Ázsia országai.

1. **Asijské Rusko** (Ázsiai-Oroszország), zaujíma celú severnú časť Asie a pozostáva zo *Siberie, Turkestanu a Kaukazie*. Siberia je nesmierna, zväčša pustá a studená krajina. Sem posielal ruský cár nešťastných vyhnanco. — Znam. m. *Tobolsk, Tomsk, Irkutsk*.

2. **Asijské Turecko** (Ázsiai-Törökország), pozostáva z *Malej Asie, Armenie, Mezopotámie, Syrie a Palestíny*. Znam. m. *Smyrna, Damaskus a Jeruzalem*.

3. **Arábia**, zaujíma polostrov tohože mena. Znam. m. *Mekka*, rodisko Mahomeda; *Medina*, s hrobom Mahomeda; *Mokka*, so svetochýrnou kavou.

4. **Irán**. Vyšina medzi Kašpickým jazerom a Indickým morom, zahrnuje v sebe tri samostatné državy: *Persiu* (Perzsia), s hl. mestom *Teheran*; *Afghanistán*, s hlav. mestom *Kabul*; *Beludžistán*, s hl. mestom *Kelat*.

5. **Východná India** (Kelet-India), pozostáva zo dvoch polostrovov: z *Prednej a Zadnej Indie* a z viacej *ostrovov*. Oplýva všetkým požehnaním prírody. Najväčšou čiastkou vládnu Angličania; jedna čiastka je v moci Francúzov, ostrovy ale prináležia Holanďanom a Španielcom. Znam. m. *Kalkutta, Bombay a Singapur*.

6. **Čína** (Khina), najľudnatejšie mocnárstvo celého sveta, majúce blízko 500 mill. obyvateľov. Veľký obchod vedie s čajom (thea), porcellánom a hodbábom. Hlav. m. *Peking*, sídlo cisára.

7. **Japan**, pozostáva z viacej väčších a men-

ších ostrovov v Tichom oceáne. Hlav. mesto je *Jedo*, sídlo cisára.

Rozsiahlosť Asie obnáša 44.600,000 □ kilometrov; počet obyvateľov činí asi 830 millionov.

Afrika. — Afrika.

Afrika, ktorú *prieplav Suezský* delí od Asie, hraničí na severe so *Stredozemným morom*, na východe s *Indickým oceánom*, na západe s *Atlantickým oceánom*.

Ostrov (szigetek): *Azory*, *Madeira*, *Kanárske*, *Zeleného predhoria* (Zöldfoki), *sv. Heleny* (Szt.-Pona sziget) a *Madagaskar*.

Površie (felülete). Hlavné pohoria sú: *Atlas*, *Kong* a *Abessinské vrchy* (Habesi-hegység). — Od pohoria Atlas na juh leží najväčšia púšť celého sveta: *Sahara*, od tejto zase ďalej na juh ale výšina *Sudan*.

Vody (vízei). Rieky: *Nil*, *Zambezi*, *Oranje*, *Kongo*, *Niger* a *Senegal*. — Jazerá: *Cad*, *Ukereve* a *Nansa*.

Podnebie a plodiny (éghajlata és terményei). Podnebie Afriky je skoro všade horúce. Znamenítejšie plodiny sú: obilie, káva, cukrová trst, palmy, a všetky druhy južnej ovociny; lev, leopard, hiena, tava, zebra, opice, krokodil, žirafa, pštos; zlato, striebro, meď a drahokamy.

Obyvatelia (lakosai), Afriky sú: *plemena čierneho*, *negerského* (négerek), *kaukazského* a *malajského*.

Krajiny Afriky.

Afrika orszagai.

1. **Egypt a Nubia**, pod tureckou nadvládou; krajiny tieto zúrodňuje rieka Nil. Hlav. mesto je *Kairo*, sídlo vicekráľa. *Alexandria*, s veľkým prístavom. — 2. **Tripolts, Túnis a Algir** (Aldžír), s

hlav. mestami podobného mena. — 3. **Marokko**, samostatné cisárstvo; hlav. m. *Marokko*. — 4. **Abessinía** (Habes); hlav. mesto *Gondár*. — 5. **Zanzibar**, sultánstvo; hlav. m. *Zanzibar*, na ostrove tohože mena. — 6. **Kapsko** (Foktartomány), najjužnejšia čiastka Afriky, pozostáva z viac menších krajín; hlav. m. *Kapstadt* (Fokváros). — 7. **Kongo**, najnovší štát, ktorého hlavou je kráľ belgický. — Iné krajiny sú: *Guinea* a *Senegambia*.

Rozsiahlosť Afriky obnáša 30 mill. □ kilometrov a počíta asi 200 mill. obyvateľov.

Europa, Asia a *Afrika* spolu menujú sa „**Starým svetom**“ (Ó-világ).

Amerika. — Amerika.

Amerika, ktorú Krištof Kolumbus (r. 1492-ho) objavil, delí sa na dve čiastky: na *Severnú* a na *Južnú Ameriku* (Éjszaki- és Deli-Amerika), ktoré užina *Panama* spojuje.

Hranice (határai) na severe *Ladové more* (Jeges-tenger), na východe *Atlantický* (Atlanti-) a na západe *Tichý oceán* (Csendes-oczeán).

Ostrov (szigetek): *Nový Fundland*, *Západná India* (Nyugat-India): *Cuba*, *Haiti*, *Jamaica*, *Portorico*; potom *Falkland* a *Ohnivá Zem* (Tűzföld). — **Polostrovy** (félszigetek): *Labrador*, *Florida*, *Yukatan*, *Kalifornia* a *Aljaska*.

Površie (felülete). Najhlavnejšie pohoria sú: *Kordillery* alebo *Andy*, tiahnuce sa pobrežím západným od severu až po juh; pohorie *Alleghánske*, na východnej strane Severnej Ameriky. — Nesmierne roviny nachádzajú sa jak v Severnej, tak i v Južnej Amerike.

Vody (vizei). Rieky: *Lorenco*, *Missisipi*, *Orimoco*, *Amazon*, najväčšia to rieka zeme a *La-Plata*. — Ja-

zerá; *Horné jazero* (Felső-tó), *Michigan, Huron, Erie* a *Ontario*; medzi týmito dvoma poslednými je najväčší vodopad sveta: *Niagara*.

Podnebie a plodiny (éghajlata és terményei). Územie Ameriky padá pod všetky tri pásma. V severnom studenom pásme takmer nič neraste; lež čím ďalej k juhu sa blížime, rastlinstvo nachodíme vždy viac prekvitujúcim a bujnejším. Amerika je pôvodnou domovinou dohánu, zemiakov, kukurice a cukrovej trsti. Zo živočíchov žijú tu: jaguár, láma, tapír, opice, medveď, pekné vtáctvo. Z nerastov dostáva sa mnoho zlata, striebra, medi, železa, kameného uhlia a petroleumu.

Obyvateľstvo (lakosság) záleží z domorodých, medenočervenej barvy Indianov a z prístehovaných Európanov.

Krajiny Ameriky.

Amerika országai.

V Severnej Amerike:

1. **Grönland**, v Severnom Ledovom mori ležiaca a len od Eskimákov obydlená zem; náleží Dánii. — 2. **Anglické osady** (Angol birtokok), zaujímajú celú polovicu Severnej Ameriky. Hlav. m. *Quebeck* (vysl. Quibok). — 3. **Spojené štáty čili Unia** (Egyesült-Államok), pozostáva 39 republikánských štátov, pod jedným predsedom, na tri roky voleným. Hlav. mestá: *New-York* (vysl. Nu-Jork), druhé najväčšie obchodnícke mesto na svete. *Washington* (vysl. Uasingtn), sídlo vlády. — 4. **Mexiko** (Mejiko), republika, ku ktorej patrí aj na zlato bohatý polostrov **Kalifornia**. Hl. m. *Mexiko*. — 5. **Stredná Amerika** (Közép-Amerika), obsahuje nasledujúcich 5 republik: *Guatemala, San-Salvador, Honduras, Nikaragua, Kosta-Rika*. — 6. **Západná India** (Nyugat-India), záleží z ostrovov: 1) *Veľké Antilly* (Nagy-Antillák: *Cuba, Jamaica, Haiti, Portorico*; 2. *Malé Antilly* (Kis-Antillák).

V Južnej Amerike :

1. **Brazília**, republika nesmiernej rozsiahlosti. Hl. m. *Rio de Janeiro* (v. Rio de Zanejro). 2. **Guyana**, náleží Francúzom, Hollandčanom a Angličanom. Ďalej republiky: **Venezuela**, **Columbia**, **Ecuador** (v. Ekvádor), **Peru**, **Bolivia**, **Chile** (v. Číle), **Argentína**, **Paraguay** a **Uruguay**.

Rozsiahlosť Ameriky obnáša 41 mill. □ kilometrov; počet obyvateľov činí asi 100 mill.

Austrália. — Ausztrália.

Austrália je najmenšia a v najnovšom veku odokrytá čiastka sveta. Pozostáva z jednej veľkej „*Nový Holland*“ (Új Hollandia) menovanej pevniny a z mnoho malých ostrovov v Tichom oceáne.

Vrchy Austrálie sú: *Modré vrchy* (Kék-hegység) a *Austrálske Alpy* (Ausztráliei-Alpok).

Rieky (folyói). Austrália má len jednu veľkú rieku: *Murray* (v. Mörré).

Podnebie a plodiny (éghajlata és terményei). Severná čiastka Austrálie padá do horúceho, južná ale do mierneho pásma. — Hlavné plodiny sú: klokan (kenguru), mravénčiak, kazuár, kivi, rajský vták, lýrochvost; palmý, chlebovník, ceder, akác, cukrová trst; mnoho zlata a iných kovov.

Obyvatelia (lakosai) pôvodní sú *Maláji* čili *austrálski Muríni*, niektorí z nich Iudožrúti.

Vlastná Austrália patrí Angličanom a je na 5 území podelená; tieto sú: 1. **Nový Južný Uels** (Déli-Új-Wales), s hlav. mestom *Sydney* (vysl. Sidni); 2. **Viktoria**, s hl. m. *Melbourn* (vysl. Melbörn); 3. **Južná Austrália** (Dél-Ausztrália); 4. **Severná Austrália** (Éjszak-Ausztrália); 5. **Územie kráľovnej** (Királyné-földje).

Väčšie ostrovy sú: *Nová Guinea* (Új-Guinea), *Nový Zéland* (Új-Zeeland), *ostrovy Sandwich* (v. Sen-

duič). — Ostrovy k Austrálii patriace sa jedným menom *Polynesiou* čili „*Mnohoostrovím*“ (Sziget-Világ) nazývajú.

Rozsiahlosť Austrálie i s ostrovami obnáša 9 mill. □ kilometrov; počet obyvateľov činí 5 mill.

Vúbec o zemi.

A Földről általában.

Povrch zeme záleží z vody a zo suchej zeme. Skoro tri štvrtiny zaujíma voda a jednu štvrtinu suchá zem. — Veľký, súvislý kus suchej zeme nazývame *pevninou* (kontinens, földrész).

Máme päť pevnín čili čiasok sveta: *Europu, Asiu, Afriku, Ameriku a Austráliu*.

Menší kus zeme, zo všetkých strán vodou obkľúčený, nazýva sa *ostrovom* (sziget); jestli ale súvisí na jednej strane s pevninou, *polostrovom* (félsziget). Viac ostrovov po hromade menujeme *súostrovím* (szigetcsoport).

Suchá zem, popri vode sa vinúca, volá sa *brehom* (part). — Úzký kus suchej zeme, ktorý dve veľké čiasky pevniny spojuje, nazývame *zemskou užinou* (földszoros).

Väčší kus povrchu zemskeho, na ktorom sa žiadne vyvýšeniny nenachodia, menujeme *rovinou* lebo *nižinou* (alföld). — *Vyšina* (föld) je vysoko ležiaca rovina.

Menšie vyvýšeniny zeme voláme *kopcami* (dombok), väčšie *vrchami* (hegyek). — Viac súvislých, v jednom smere sa ťahajúcich vrchov, tvorí *pohorie* (hegyláncz).

Vyššie vrchy, jestli majú vrcholce pokryté veľkým sňahom, menujeme *sňážkami* (havasok). — Tie vrchy, ktoré zo seba ohnivé látky vyhadzujú na-

vytvárame *sopkami* (tűzhányó hegyek). — Vrchy do mora zabehujúce menujú sa *predhorim* (hegyfok).

Medzi vrchami ležiacu širokú, dlhú priehlbínu voláme *dolinou* (völgy). — *Priesmyk* (hegyszoros) je úzky a hlboký priechod v horách.

Jako suchú zem, tak i vodu môžeme rozdeliť na päť hlavných častok, a síce na *Severné- a Južné Eadové more* (Ejszaki- és Déli-Jegestenger), a *Atlantický-, Indický- a Tichý oceán* (Atlanti-, Indiai- és Csendes-oczeán). — Povrch vody menujeme *hladinou* (vízzsín).

Rozoznávame *tekúce a stojaté vody* (folyó- és állóvizek). Tam, kde voda zo zeme vyviera, je *žriedlo, prameň* (forrás); z viac prameňov povstávajú *jarky a potôčky* (csermely); viacej potôčkov tvorí *potok* (patak), viacej potokov *rieku* (folyó) a viacej riek *veľrieku* (folyam). Tá výmoľa, v ktorej potoky a rieky tečú, nazýva sa *riečiskom* (meder). — Vtok rieky do inej vody menujeme *ústim* (torkolat).

Stojaté vody sú: *močiare* (mocsarak), *jazerá* (tavak) a *morá* (tengerek).

Na daktorých miestach vniká čiastka mora hlboko do pevniny; to je *záliv* (tengeröböl). — Taká úzka čiastka mora medzi suchou zemou, ktorá jedno more s druhým spojuje, volá sa *morskou užinou* (tengerszoros).

Na dne morskom sú práve tak roviny a vyvýšeniny, jako na suchej zemi. Najväčšia hĺbka mora obnáša 8515 m.

Morská voda je modrozelená a horkoslaná, a nachádza sa v ustavičnom pohybovaní, ktoré je dvojaké: *nepriavidelné a pravidelné*. Nepriavidelným pohybom mora je vetrom zapríčinené *vlnenie* (hullámzás) a *vlnobitie* (hullámtörés). Pravidelné pohybovanie záleží z neprestajného vystupovania a padania morskej vody, čo sa deje každých 6 hodín. Vystupovanie morskej vody menuje sa *prítokom* (árdagály), jej upodovanie ale *odtokom* (árapály).

Druhé pravidelné pohybovanie mora je takzvané *prúdenie* (áramlás), ktoré povstáva z nerovného oteplenia vody. Teplá voda prúdi sa k studenejšej a táto ustupuje tamtej. Máme tedy *prúdy teplé a studené*. Najznamenitejší teplý prúd je *Golfový* (Golfáram).

Rozsiahlosť celého povrchu zeme obnáša 510 millionov □ kilometrov. Počet všetkých ľudí na zemi činí asi 1480 millionov. — Celé ľudstvo delí sa dľa farby na *plemená*, a síce na: 1. *Biele* či *kaukazské plemeno* (kaukázusi faj); býva v Europe. — 2. *Žlté* či *mongolské plemeno* (mongol faj); býva v Asii. — 3. *Čierne* či *negerské plemeno* (néger faj); býva v Afrike. — 4. *Červené* alebo *indiánské plemeno* (indián faj); býva v Amerike. — 5. *Čiernožlté* či *malajské plemeno* (maláji faj); býva v Asii a Austrálii.

Vesmír. — A világegyetem.

1. Obzor a obzorník.

A látókör és a látóhatár.

Keď vyjdeme na pole, vidíme nad sebou oblohu nebeskú v podobe dajakej dutiny. Táto dutina nad nami zdá sa nám, akoby na zemi krajami ležala a vyzerá jako veľký kruh. Tento kruh, preto že ho obzeraním prehliadneme, nazývame *obzorom* (látókör).

Za obzor ďalej už nevidíme; tá hranica, pokiaľ zrak náš dohliadnuť môže, menuje sa *obzorníkom* (látóhatár).

2. Strany sveta.

A világtájak.

Tú stranu obzora, kde slnko vychodí, menujeme „*východ*“-om (kelet), a kde zapadá „*západ*“-om

(nyugat). Kde slnko na poludnie o 12 hodinách stojí, tam je „juh“ (dél). Naproti juhu je sever (éjszak). Toto sú štyri hlavné strany sveta (fővilágtájak).

Medzi severom a východom rozoznávame „severovýchod“ (éjszakkelet), medzi severom a západom „severozápad“ (éjszaknyugat), medzi juhom a východom „juhovýchod“ (délkelet) a medzi juhom a západom „juhozápad“ (délnyugat). Toto sú štyri pobočné strany sveta (mellék-világtájak).

3. Podoba zeme a zemegula.

A Föld alakja és a földgömb.

Zem má podobu velikánskej gule. — Že je zem guľatá, to poznávame z nasledujúcich nepodvratných dôkazov: 1. Zem našu už viac razy oplavili. 2. Morským plavcom objavujú sa najprv vrcholy blížiacich sa lodí. 3. Slnko východným obyvateľom prv vychádza, nežli západným. 4. Tóna zeme našej pri zatmení mesiaca je vždy okruhlá, a to známe, že okruhú tónu môže mať len guľaté teleso. 5. Všetky ostatné nebeské telesá zdajú sa nám byť guľatými, z čoho nasleduje, že i zem naša, ktorá je tiež nebeským telesom, inej podoby byť nemôže.

Skutočnú zem vyobrazuje nám glóbus čili zemegula (földgömb). Prostriedkom zemegule musíme si myslieť os (tengely), okolo ktorej sa zem otáča. Konce tejto osy zovú sa točnami (sarkok) a síce severnou a južnou točnou (éjszaki- és déli-sark).

Na zemeguli vidíme rozličné kruhy, ktorými ju na stupne delíme. Takéto kruhy sú: rovník (egyenlítő), s rovníkom rovnobežné kruhy a poludníky (egyenközű- és délkörök).

Rovník je myslená čiara okolo zeme rovnej dialke od točien, a delí našu zem na severnú a južnú pologuľu (félgömb). Rovník, jako každý kruh, delíme na 360 stupňov, a každý stupeň rovníka má 111 kilom.

S rovníkom rovnebožné čiary menujú sa *kruhami šírky* (szélességi körök), lebo pomocou týchto môžeme určiť zemepisnú šírku nejakého miesta, totiž vzdialenosť na sever lebo na juh od rovníka. Medzi týmito kruhami najvýznamnejšie sú: *obratník raka* (rák-téritő) a *obratník kozorožca* (bak-téritő); každý je od rovníka na $23\frac{1}{2}$ stupňa vzdialený; — potom *severný a južný točnový kruh* (éjszaki- és déli-sarkkör), tieto sú zas od svojej točny na $23\frac{1}{2}$ stupňa vzdialené.

Tie kruhy, ktoré idú cez rovník a križujú sa pri točnách, nazývame *poludníkami*. Za prvý poludník obyčajne bereme ten, ktorý sa tiahne afrikánskym ostrovom *Ferro*. Poludníky slúžia ku určeniu východnej a západnej diaľky niektorého miesta.

4. Pohybovanie zeme a čiastky roku.

A Föld mozgása és az évszakok.

Naša zem pohybuje sa dvojnásobne: okolo svojej vlastnej osy a okolo slnka. Každých 24 hodín otočí sa raz okolo svojej osy smerom od západu na východ, čím povstáva *deň a noc* (nappal és éjjel); lebo jedna polovica zeme, ku slnku súc obrátená a od tohoto osvietená, má deň, druhá ale polovica má vtedy noc.

K otočeniu okolo slnka potrebuje naša zem jeden celý rok alebo 365 dní a skóro 6 hodín. Týchto 6 hodín učini za štyri roky jeden celý deň, ktorý pridáva sa k druhému mesiacu, t. j. k februáru; následkom toho každý štvrtý rok máva 366 dní a volá sa *rokom priestupným* (szökő-év).

Z obehu zeme okolo slnka povstávajú štyri čiastky roku, totiž: *jaro* (tavasz), *leto* (nyár), *jaseň* (ősz) a *zima* (tél); lebo kraj zeme, ktorý obývame, štyri raży v inú postavu k slnku prichádza, než zem cestu svoju okolo slnka vykoná. — Jaro sa počína

21-ho marca; vtedy na celej zemi sú rovnak dlhé dni a noci, čo *rovnodennosťou* (napéjegyen) menujeme. Dňa 21-ho júni počína sa leto; deň je toho času najdlhší. 23-ho septembra je deň zas rovný s nocou a nastane jaseň. Zima sa počína dňa 21-ho decembra; tedy je deň najkratší, noc najdlhšia.

Sú ale krajiny, kde dlhá a tuhá zima trvá a len krátke mierne leto, a zase krajiny, kde je dlhé sparné leto, a zima krátka bez snehu a ľadu.

5. Zemepásma.

A földövek.

S otácaním sa zeme okolo slnka v užšom spojení stoja tak zvané *zemepásma* čili *podnebia* (éghajlat). Rozoznávame päť zemepásiem a síce: *jedno horúce* (forró földöv), po oboch stranách rovníka až po obratníky; *dve mierne* (mérsékelt): *severné* od obratníka raka až po severo-točnový kruh, a *južné* od obratníka kozorožca až po južno-točnový kruh; *dve studené* (hideg): *severné* a *južné* od točnových kruhov po točny.

Zemepásma majú veľký vplyv na živočíšstvo a rastlinstvo. V horúcom pásme žijú najväčšie, najdravšie a najjedovatejšie zvery, najkrásnejší vtáci a rastú najsilnejšie a najkvetúcejšie rastliny. Pásma mierne majú živočíšstvo už slabšie; rastliny tu nie sú ani tak živej barvy a silnej vôňe, ani neposkytujú tak sladké ovocie. Pásma studené sú na živočíšstvo a rastlinstvo veľmi chudobné.

6. Slnko a mesiac.

A Nap és a Hold.

Slnko, ktoré svetlom svojim našu zem a mesiac osvetľuje a zahrieva, je ohromne veľké nebeské

teleso. Ono sa nám len preto zdá byť tak malé, lebo je od nás veľmi ďaleko (158 mill. kilometrov).

Niektorí učenci tvrdia to, že slnko je velikánskou ohnivou guľou; dľa iných učencov je slnko tmavé teleso, ale je obkľúčené svietacím a ohnivým kruhom.

Slnko pohybuje sa len okolo svojej osy, a ku jednému otočeniu potrebuje 25 dní.

Zatmenie slnka (nagyfogyatkozás) povstáva, keď mesiac rovno medzi slnko a zem sa postaví tak, že nám slnce zatóni. Môže byť *úplné* (teljes) alebo *čiasťočné* (részletes) zatmenie slnka.

Mesiac je verným sprievodcom našej zeme, 50-krát menší od nej a 385 tisíc kilometrov vzdialený. Má trojaké otáčanie: okolo vlastnej osy, okolo zeme a spolu s touto okolo slnka. Cestu okolo zeme prejde za 27 dní a 8 hodín, a za ten samý čas otočí sa jeden raz i okolo vlastnej osy.

Keď sa mesiac okolo zeme točí, povstávajú z toho každých 7 dní na ňom *premeny* čili *štvrte mesačné* (a Hold változásai) — Príde-li mesiac medzi slnko a zem, vtedy je k nám neosvetlenou stranou obrátený, a je *nov* (ujhold). Po nove vidíme z mesiaca len kosák. To je *prvá štvrť* (első negyed). Keď ale zem príde medzi slnko a mesiac, vtedy vidíme osvetlenú celú stranu mesiaca. To je *splň* (holdtölte). Po splni ubýva mesiacu svetla, až po siedmi dňoch len ľavá polovica osvetlenou zostane. To je *ostatná štvrť* (utolsó negyed).

Keď príde zem medzi slnko a plný mesiac tak, že jej tóna na mesiac padá, povstáva *zatmenie mesiaca* (holdfogyatkozás). I zatmenie mesiaca môže byť dvojaké: *úplné* (teljes) alebo *čiasťočné* (részletes).

O hviezdach.

A csillagokról.

Hladíme-li za jasného večera na oblohu, vidíme na nej nesmierny počet hviezd. Hviezdy môžu byť *stálice* (álló csillagok) lebo *obežnice* (bolygó csillagok).

Stálice sú také hviezdy, ktoré zdanlive stoja na jednom mieste a majú svoje vlastné svetlo. Takou stálicou je — slnko. — *Obežnice* nestoja, ale sa točia okolo seba a okolo stálic, ktoré ich aj osvetľujú; ony samé sú tmavé telesá. Takou obežnicou je — naša zem.

Okrem týchto máme ešte *družice* (mellék-bolygók), *vlasatice* (üstökösök) a *povetrony* (hulló csillagok).

Družice sa nielen okolo seba, lež aj okolo obežnic a spolu s nimi okolo stálic točia, od ktorých aj osvetlene bývajú. Takou družicou je — mesiac. — *Vlasatice* čili komety sú také hviezdy, ktoré delia sa od iných osvieteným a rozčesaným chvostom. — *Povetrony* sú malé nebeské telesá, ktoré točia sa blízko zemi okolo slnka, zrazu rozpuknú sa a čí letiace hviezdy na zem padajú.

Dejepis Uhorska. — Magyarország története.

Rimanské panstvo.

A római uralom.

Vlast naša bola od pradávna bydliskom rozličných národov. Ku koncu prvého stoletia pred Kristom opanovali **Rimania** okolie zadunajskej (Dunántúli, rész), zem Pannonov čili Pannoniu; od druhého stoletia po Kristu patrilo i Sedmohradsko (Erdély), vtedy Daciou zvané, ku ríši rimskej. — Za času panovania Rimanov v Pannonii a v Dácii dosiahla vzdelanosť vysokého stupňa. Rimania založili tu veľké mestá (Akvinkum, Arabona, Sabaria), vystavili znamenité cesty a udomácnili roľníctvo.

Stahovanie národov a Huni.

A népvándorlás és a hunok.

Roku 375-ho po narodení Krista Pána tiahli z Asie do Európy **Huni**, tisnúc pred sebou mnohé národy, ktoré prekročili Karpáty a prez Dunaj postupovali ďalej do državy rimskej. Nevzdelané národy tieto zmietli všetko, čo im v ceste stálo. Potom po jednom poostávali voľakde.

Huni, národ to Uhrom príbuzný a bojovný, obsadili kraje terajšieho Uhorska. Pamätný jich vođa bol **Attila**. Tento podmanil si so svojim ne-

premožiteľným vojskom mnohé krajiny Európy. Pred jeho zbraňou trasúce sa národy nazývali ho „*bičom božím*“ (Isten ostora.) Bol on ozaj bičom na Rimanov; ustavične bojoval proti nim, ubijajúc ich a pustošiac jejích mestá.

Hunskej sláve učineny bol koniec v druhej polovici šiesteho storočia (470-ho), keď Attila zomrel.

Avari.

Az avarok.

V polovici piateho storočia (r. 553-ho) dohrnuli sa do vlasti našej **Avari**. Títo tiež prišli z Asie, odkiaľ ich iné silnejšie národy boli vytisli. Kráľov svojich menovali „*khánmy*“, z pomedzi ktorých najchýrečnejším bol **Bajan**. — Avari vyšej 200 rokov panovali v Uhorsku; konečne po dlhšom boji vyplnil ich Karol Veľký, mohutný kráľ Frankov.

Uhria.

A magyarok.

Pôvodná vlasť Uhrov bola stredná Asia; roku však 884-ho prekročili hranice Európy a osadili sa pri rieke Done. Odtiaľto tiahli ďalej na západ a prišli do tak zvaného „*Atelköz*“-u, medzi riekami Pruthom a Dniesterom. Do tých čias boli podelení na 7 kmenov, každý kmen mal svojho vodcu; jich mená sú: *Álmos*, *Élöd*, *Kond*, *Ond*, *Tas*, *Huba* a *Töhötöm*. V Atelközi ale vyvolili si pre väčšiu jednotu za spoločného vodcu Álmosa, a keď ten následkom staroby zaľakoval, zvolený bol jeho syn **Árpád**. Tomuto i jeho potomkom vernosť a oddanosť slavnostne prisahali a prisahu tú i krvou, do jednej nádoby cedenou, potvrdili. (Krevná smluva: *vérszerződés*).

Árpád viedol ľud svoj z Atelközu najprv ku severu, potom prešiel vereckým priesmykom (vereczkei szoros) cez Karpáty na územie terajšej vlasti našej (r. 889-ho), kde si pri Munkácsi oddýchnul. V Uhorsku bývali tedy *Slovania* (szlávok), *Kozári* (kozárok), *Bulhari* (bolgárok), *Rumuni* (oláhok) a *Moravania* (morvák.) Všetky tieto národy sa Árpádovi zčiasťky dobrovoľne podrobili, zčiasťky zbraňou boli prinútené uznať vládu jeho; od r. 889-ho do 896-ho Árpád úplne dokončil dielo podmanenia vlasti (honfoglalás).

Zatým Árpád držal snem (országgyűlés) v Pusztaszeri (st. Csongrád), na ktorom podelil krajinu medzi jednotlivé kmeny a ustálil všetky tehďajšie zákony a práva národa.

D o b a v o d c o v .

A vezerek kora.

Árpád zomrel roku 907-ho; po ňom nasledov a v panovaní jeho 12 ročný syn **Zoltán** a za ním **Taksony**, pod vodcovstvom ktorých Uhria častejšie napadali susedné krajiny, a obyčajne s víťazstvom a s veľkou korystou vracali sa domov; ale v Nemecku dva razy zbití, menovite pri Merseburgu a Augšburgu, navykli k pokojnejšiemu životu.

Uhria, keď sem prišli, boli pohanmi (pogányok), ale nevzývali modly: zaoberali sa dochovávaním dobytku, poľovníctvom a rybárstvom. Vodca **Gejza** (Géza,) syn Taksonyov, národ uhorský ku stálemu bydlisku, ku orbe a hospodárstvu začal priúčať, ba aj hlásanie kresťanstva (kereszténység) povolil. On sám tiež i jeho syn Vajk prijali krst z rúk Adalberta, biskupa pražského, pričom Vajk dostal meno Štefana.

Královia z domu Arpádovho.

Árpádházbeki királyok.

Rozšírenie kresťanstva a založenie kráľovstva.

A kereszténység elterjedése és a királyság meg-
alapítása.

Svätý Štefan. — Szent István.

Nástupcom Gejzovým stal sa roku 997-ho jeho syn **Štefan**. Tento, hneď jako prevzal moc vödcovskú, všetky svoje sily rozšíreniu kresťanstva venoval. Tým cieľom povolal kňazov z Nemecka, zakladal biskupstvá, dal stavať kostoly, kláštory a školy. Jako opravdivý apoštol chodil po krajine a hlásal náboženstvo lásky; jeho manželka ale, Gizela, hotovila cirkevné rúcha.

Mnohí protivníci kresťanskej viery shromáždili sa okolo *Koppány*-a, šomoďského vajdy, a povstali proti Štefanovi. Štefan tiež sobral svojich verných a v krvavej bitke pri Veszpréme potlačil odboj.

Pe tomto víťazstve ešte s väčšou horlivosťou pracoval Štefan na rozšírení viery kresťanskej. A keď videl prospech svojho ustávania, poslal mnícha *Astrika* do Ríma k *Silvestrovi II* pápežovi s prosbou: by Uhrov do radu národov kresťanských zaznačil, založené biskupstvá a iné ustanovenia potvrdil a korunu mu poslal. Pápež s radostou prijal túto zprávu a poslal Štefanovi *dvojistý kríž* (kettős kereszt), jako znak apoštolskej horlivosti, a zlatú *korunu*, ktorou čo *prvý kráľ uhorský* (első magyar király) korunovaný bol dňa 15-ho augusta r. 1000-ho v Esztergome (Ostrihom.)

Štefan hneď po korunovaní (koronázás) držal veľikú poradu, v ktorej usporiadal krajinskú ústavu. Celé obyvateľstvo rozdelil na tri triedy: na triedu hlavného duchovenstva (főpapság), veľmožov (főurak)

a zemanov (nemesek). Pre svoj kráľovský dvor vymenoval vedľa seba nádorníka (nádor), krajinského sudcu (országbíró) a klenotníka (kincstárnok). Krajinu podelil na stolice (vármegyék), a nad každou postavil hlavného župana (főispán). — *Gyula*, sedmohradský vodca, na odpor postaviac sa týmto novotám, zbrojnou rukou kol skrze Štefana pokorený a Sedmohradsko (Erdély) k Uhorsku pripojeno.

Keď Štefan sostárnul, chcel prepustiť panovanie svojmu jedinému synovi *Imrichovi*, ale kvetúci mládenec tento v 24 roku veku svojho zomrel. Z rodiny Arpádovej boli síce ešte štyria na živote: *Vazul*, *Ondrej*, *Béla* a *Levente*; avšak *Gizela*, manželka Štefanova, dala okaličiť *Vazula*, ostatní ale, aby vyhli jej prenasledovaniu, museli uprehnúť do cudzozemska. Štefan tedy za svojho nástupcu vymenoval *Petra*, syna svojej sestry a miláčka *Gizely*. *Peter* sa však nemohol dočkať smrti Štefanovej, najal teda bezbožného zákerníka (*orgyilkos*), aby kráľa zavraždil. Ale prózretedelnosť božia nedopustila spáchanie takého zločinu.

Štefan zomrel roku 1038-ho; pochovali ho v Székesfehérvári. Pozdejšie, za panovania sv. Ladislava bol i so svojim synom *Imrichom* medzi svätých vriadený.

Posledné boje pohanstva s kresťanstvom.

A pogányság utolsó küzdelmei a kereszténységgel.

Smutné časy nastaly v Uhorsku po smrti Štefanovej. Dvaja bojovali o korunu: *Peter* a *Aba-Sámuel*, švagor Štefana, následkom čoho rozpadol sa i národ na dve stránky a pomáhal hneď jednomu, hneď druhému; ale dôveru a úctu celého národa nemohol dosiahnuť ani jedon, lebo nectili zákony, dopustili sa veľkých ukrutností, ba zamýšľali i krajinu v moc nemeckého cisára vydať. — *Aba-Sámuel* padnul v bitke pri *Ménfő* (*Győrmegey*) r. 1044-ho.

— O svoju neodvislosť bojazliví Uhria povolali na trón **Ondreja**; Petra ale oslepiac, vsadili do žalára, kde aj zomrel. Ondrej prijal pozvanie; lež sotva prekročil hranice krajiny (r. 1046-ho), mnohí pod vedením *Vathy* žiadali od neho vykorenenie kresťanstva. Keď Ondrej na túto žiadosť mlčaním odpovedal, začali povstalci kostoly rúcať a kňazov vraždiť. Vtedy bol aj *Gerhart* (Gellért), biskup čanádsky, z vrchu, ktorý posaváď jeho meno nosí (Gellért-hegy), do Dunaja vrhnutý. — **Jaknáhle** bol Ondrej korunovaný, výstupníkov prísne potrestal a pohanstvo zakázal. Zatým viedol vojny proti Henrikovi, nemeckému cisárovi, v ktorej Henrik od *Bély*, brata Ondrejovho, dvakrát bol porazený, tak že z krajiny utekať musel. Z vďačnosti dal Ondrej Bélovi tretinu krajiny, ba po jeho smrti mal aj korunu obsiahnuť. Medzitým narodil sa Ondrejovi syn *Šalamon*, ktorého aj v 7. roku korunovať dal. To zapríčinilo nesvary medzi bratmi a konečne vojnu, v ktorej Ondrej život utratil, r. 1061-ho, na čo víťazné vojsko hneď Bélu za kráľa vyhlásilo.

Béla I. svolal snem do Székesfehérváru, pri ktorej príležitosti pohanská stránka ešte raz pozdvihla hlavu, avšak potlačená bola. Od toho času pokojne panoval a neunavene pracoval na pozdvižení hospodárstva a obchodu; znížil dane a mýta, zaviedol nové peniaze, sriadil miery a trhy. Panoval sotva dva roky; zomrel v Dömösi r. 1063-ho.

Béla zanechal po sebe troch synov: *Gejzu*, *Ladislava* a *Lamberta*. Títo prepustili trón **Šalamonovi**. Panovanie Šalamona bolo na začiatku dobré, lebo bola svornosť medzi ním a synmi Bélovými. Spolu prevládali Kumánov pri Cserhalme, spolu zaujali Belgrad od Grékov. Nedôverivý Šalamon ale počúvajúc zlých radcov, napadol svojich pokrevných. Pri Mogyoróde strhla sa krvavá bitka, v ktorej 20 ročný Šalamon utratil korunu. Na to Uhria zvolili si za kráľa **Gejzu**. **Gejza I.** prajúc si pokoj, ustavične

so Šalamonom vyjednával, a práve keď mu chcel korunu vrátiť, zomrel r. 1077-ho. Po ňom nasledoval jeho brat Ladislav.

Rozšírenie územia krajiny.

Az orszög területének gyarapítása.

Svätý Ladislav. — Szent László.

Svätý Ladislav (I.) bol jedon z najvýtečnejších kráľov uhorských. On sa všemožne staral o blahobyt svojich poddaných; sv. Štefanom započaté dielo, usporiadania krajiny, dobrými zákonmi ďalej prevádzal; roľníctvo, kupectvo a remeslá napomáhal; posledné stopy pohanstva úplne vyhladil. Jeho zásluhou je, že bolo Horvatsko (Horvátország) pripojené r. 1091-ho ku korune uhorskej; v Záhrebe (Zágráb) založil potom i biskupstvo.

Nespokojný Šalamon i Ladislavovi mnoho nepríjemností narobil, ba aj na jeho život číhal. Za to ho Ladislav dal zatvoriť do väže na vyšehradskom zámku. Keď sa z väzenia vyslobodil šiel ku Kumánom a s nimi vtrhnul do krajiny, ale bol zbitý; zatým zmiznul navždy. — Ladislav viac raz víťazne bojoval proti Kumanom, z ktorých mnohých medzi Dunajom a Tisou osadil. Jejich potomci sú terajší Jási (Jászok.)

Ladislava nie len že v krajine milovali, ale si ho aj za hraniciami ctíli. Toto je patrné odtiaľ, že ho i Nemci za svojho cisára vyvolili, ktorú hodnosť ale neprijal. Neskôr, keď európejskí panovníci pre vydobitie hrobu Kristovho v Jeruzaleme križiacku vojnu sriadili, bol Ladislav za vodcu vyvolený; avšak onedlho zomrel, r. 1095-ho. Vďačný národ smútil za nim tri roky. Pozdejšie bol do počtu svätých vriedený.

Koloman. — Kálmán

Kráľ **Koloman**, najstarší syn Gejzov bol hodným nástupcom sv. Ladislava. Ako veľkého priateľa vedy, nazvali ho „Knihomilovným-Kolomanom“ (Könyves-Kálmán). Vydal mnohé dobré zákony, a usiloval sa rozličné poverý (babona), na jaké ľud toho času veľmi držal, vykoreniť. Menovite o strigách (boszorkány) sa vyslovil, že ich niet, a prísny zákonom zabránil páliť kohokolvek pre strigôňstvo (boszorkányság).

Panovanie jeho bolo ináč nepokojné. Z prvu mal mnoho neprijemností s križiakmi, ktorí cez Uhorsko tiahnuc, lúpili a pustošili, až ich Koloman poriadku naučil. Potom vzbúrili sa Horvati, ktorých keď premohol, šiel ďalej ku brehom Adriatického mora, podmanil Dalmáciu a pripojil k Uhorsku. V posledných rokoch panovania vzbudil jeho brat Almoš proti nemu rozopru, prečo ho dal chytiť a v rozdráženosti svojej nielen jemu, lež i jeho nevinnému synovi Bélovi oči vylúpiť. Tento skutok ale neskôr veľmi obanoval. Zomrel r. 1114-ho.

Doba gréckeho vlivu.

A görög befolyás kora.

Po Kolomanovi nastaly časy plné bojov o trón, na ktorom za celé polstolietie sedeli slabí králi. **Štefan II.**, syn Kolomanov, bol síce bojovný, ale aj výstupný kráľ. On prijal Kumánov do krajiny a pre nich začal zle zachodiť s Uhrami. Uhria chceli miesto neho Almoša za kráľa, ktorého i grécky cisár napomáhal; ale smrť Almošova urobila koniec všetkým pohybom.

Za Štefanom II-hým dosadnúť na trón **Béla II.** čili **Slepý**. (1131—1141.) Vládu viedla vlastne jeho manželka Helena, ktorá strašne pomstila sa na

nepriateľoch svojho muža počas snemu vydržiavaného v Arade, kde z nich na skutku 68 rozsekaných bolo. Pod Bélom II-hým pripojená bola Bosna (Bosznia) k uhorskej korune.

Bélov syn a nástupca **Gejza II.** bol ešte len 10 ročný keď vládu nastúpil. Za jeho panovania prišli k nám z Nemecka usilovní Sasi a usadili sa v Spiši a v Sedmohradsku, ktorí tu potom baníctvo a rozličné remeslá začali prevádzkovať. Gejza viedol vojnu s Manuelom, gréckym cisárom, ktorého proti nemu jeho vlastní bratia, Štefan a Ladislav popudzovali. — Po smrti Gejzovej prejal panovanie jeho syn **Štefan III.**, na miesto ktorého Manuel jeho strýkov, a síce najprv **Ladislava II.**-ho a po náhlej smrti tohoto, **Štefana IV.**-ho Uhrom za kráľa natisnul. Ale sotva že grécke vojsko opustilo krajinu, Uhria odohňali Štefana IV.-ho a **Štefana III.**-ho naspät uviedli do svojho zákonného práva.

Keď Štefan III. bez potomkov zomrel, nasledoval jeho brat **Béla III.** (1173—1196.) Tento bol na dvore gréckeho cisára vychovaný, preto bočili Uhria zprvu od neho. Pozdejšie však stal sa jedným z najoblúbenejších kráľov uhorských. Dalmáciu a Bosnu, ktoré sa pod Štefanom III-tím odtrhly, naspät vydobil. Béla III. uviedol nežnejšie mravy, podporoval hospodárstvo a priemysel, rozširoval vyššiu osvetu. Založil dvornú kanceláriu a naložil, aby žaloby zadávané boly písobne, čím vzťahala sa vzdelanosť. — Béla, mal dvoch synov: Imricha a Ondreja. **Imrich** stal sa kráľom, Ondrej ale zdedil poklady a mal dľa nariadenia otcovho križiacku válku podujat. On však zdedené peniaze na to obrátil, aby dostal korunu do svojej moci. Tým cieľom viedol vojnu proti Imrichovi, a vojská dvoch bratov už stály pri Dráve hotové k boju. Vtedy Imrich, položiac si na hlavu korunu a vzal do ruky malú paličku, šiel do leženia Ondrejovho, zajal ho a uväznil na zámku Kene. Imrich nepanoval dlho

(1196—1204); o pol roka po jeho smrti zomrel aj jeho 3 ročný syn **Ladislav III.** a Ondrej dosiahol svojho cieľa, roku 1205-ho.

Ondrej II. a zlatá bulla.

II. Endre s az aranybulla.

Ondrej II. bol veľmi slabým a ľahkomyselným panovníkom, ktorý sa so všetkým na svoju manželku Gertrudu spoľahol. Táto povolala do krajiny mnoho cudzincov a všetky vyššie úrady len týmto a svojim príbuzným dávala, zaslúžilých vlastencov ale vždy odstraňovala. Následkom tohoto stala sa tak nenávidenou pred Uhrami, že sa títo proti nej zbúrili a pod vedením palatina Bank Bána v nepriateľnosti kráľa vnikli do kráľovského hradu a ju zavraždili.

Ondrej roku 1217-ho podujal križiacke ťaženie do Sv. Zeme, kde však žiadneho cieľa nedosiahol, len titul „kráľa jeruzalemského“ (jeruzalemi király) obdržal. Keď sa vrátil, našiel krajinu v najväčšom neporiadku. Chcejúc všetkému zlému odpomôcť, svolal snem (r. 1222-ho), na ktorom prednosť zemanov zväčšiť a tak zvanou „Zlatou bullou“ (aranybulla) potvrdiť musel, čo síce zemanom ľahodilo, ale krajine k pokoju a blahobytu nedopomohlo. Ondrej zomrel roku 1235-ho.

Béla IV. a tatársky plen.

IV. Béla és a tatárjárás.

Jaknáhle **Béla IV.** na trón dosadnul, zaraz sa počal starať o usporiadanie krajiny. Jeho prísnosť, s jakou usporiadanie toto konal, nefúbila sa jednotlivým velmožom a preto povolali si Fridricha, vojvodu rakúskeho, ktorého ale Béla za hranice zahnal. —

Sotva bol Fridrich premožený, dotiahli z Asie ukrutní Tatarí (ta tárok) a strašné nešťastie na celú krajinu uvalili. Béla sobral vojsko (60 tisíc) a šiel proti Tatarom. Ro zhodný boj bol svedený pri Sajave (Sajó) na pustatine Muhi (Mohi puszta) r. 1241-ho, kde skoro celé vojsko uhorské zahynulo. Sám kráľ len s veľkou biedou utiekol do Rakúska k Fridrichovi a ztadiaľto do Dalmácie; tu očakával, až Tatarí z krajiny odtiahnu. Títo ale pol druha roka ohňom i mečom pustošili Uhorsko.

Po odchode Tatarov prišiel Béla domov a s najväčšou usilovnosťou začal rany vlasti zadané hojiť. Spustošené mestá a dediny dal vystaviť; potrebný dobytok a obylie pre ľud z cudzozemska podovážať; do pustých krajov osadil cudzozemcov; slovom otcovský staral sa o všetko, čo by krajinu a jej obyvateľov pozdvihnúť mohlo. Preto právom menujú Bélu IV-ho „druhým zakladateľom vlasti“ (második honalapító). — Nezadlho vojskom napadnúť podlého Fridricha, ktorý ho, keď k nemu bol utiekol, olúpil, do väzenia vhodil, a len za odstúpenia troch uhorských stolíc na slobodu pustil. Fridrich prišiel v bitke o život, a odnaté tri stolice pripojené boly opäť k Uhorsku. Béla IV. zomrel roku 1270-ho.

Schudobnenie krajiny po tatárskom plene.

Az ország elszegényedése a tatárjárás után.

Po Bélovi IV-tom nasledoval v panovaní jeho syn Štefan V. Len za dva roky panoval a za celý ten čas vojnu viedol proti Ottokarovi, kráľovi českému. Zomrel (1272) v kvete mužského veku a koruna prešla na jeho malého syna Ladislava IV-ho.

Ladislav IV. jeho ľahkomyselnosťou a výstupnosťou mnoho biedy zapríčinil vlasti. Krajinský pokoj bol častejšie narušený a dobrobyt obyvateľstva podkopaný. Najvýznamnejší dej z jeho doby tvorí

vojna, ktorú viedol v prospech svojho spojenca Rudolfa Habsburgského, cisára nemeckého, proti Ottokarovi, ktorého i porazili. Tým bol základ moci domu Habsburgského položený. — Ladislav IV. obyčajne v spoločnosti Kumánov trávil čas; preto nazvali ho „Kumánskym Ladislavom“ (Kun-László). — Pod Ladislavom IV-tým schudobnel ľud natoľko, že nemajúc žiadneho statku, dvojkoľosovú taligu sám si fahať musel, od čoho túže taligu posmešne „vozom Kumánského Ladislava“ (Kun-László szekere) pomenovali. — Ladislava jeho vlastní miláčkovia, Kumáni, pre osobnú urážku zavraždili, r. 1290-ho.

Po smrti Ladislava IV-ho zaujal trón vnuk Ondreja II-ho **Ondrej III.**, čo posledný potomok z domu Árpádovho. Panoval 11 rokov za ustavičných nepokojov. S nim vymrela rodina Árpádova v mužskej čiare, roku 1301-ho.

Kráľovia z rozličných domov.

Vegyesházbeki királyok.

Doba rytierov v Uhorsku.

A magyar lovagkor.

Karol Robert. — Róbert Károly.

Po vymretí árpádovského mužského rodu volili Uhria svojích kráľov z takých rodín, ktoré aspoň v ženskej čiare z domu Árpádovho pochádzaly. Tak dostal sa na trón uhorský najprv **Václav** (Venczel, 1301—1304.); syn českého kráľa, potom **Ottó** z **Bavorska** (1305—1308) a za ním **Karol Robert** (1308—1342.)

Karol Robert, rodom Talian (olasz), bol veľmi múdрым kráľom. Zo začiatku mal mnohé roztržky s **Matúšom Trenčianskym** z rodiny Csák, ktorý chcel

provodzovat, pod jeho panovaním neobmedzenú svoju moc. Karol premohol síce jeho vojská pri Rozhanovciach (Rozgony, Sárosmegye), Matúš však svoju neodvislosť až do smrti (1318) udržal.

Jaknáhle sa oslobodil od Matúša Csáka, hneď začal usporadovať krajinu. Napomáhal kupectvo a priemysel, pozdvihol baňíctvo; dal raziť dobré zlaté a strieborné peniaze; sriadil súdobníeto a záležitosti krajinskej obrany, držiaval rytierské hry (lovagjátékok); zemanom rozdával vyznačenia a címery. Na Vyšehrade (Visegrád) vystavil krásny hrad, kde skvelý dvor držal; sem prichádzali často i cudzí panovníci, aby si jeho radu vyžiadali. Svoj dobrý chýr poškvrnil Karol tým ukrutným výrokom, ktorým nevinnú rodinu Feliciána Zácha vykorenit rozkázal.

S vonkajším nepriateľom viedol jednu jedinú vojnu a síce s Bazarádom, moldávským vojvodom; — ale tak nešťastlivo bojoval, že si život len obetovaním sa šľachtica Desidera Szécsi, ktorý mu svoje šaty prepustil, zachránil.

Karol Robert mal dvoch synov. Ludvik stal sa uhorským (r. 1342-ho), Ondrej ale neapolským kráľom.

Ludvik. Velký. — Nagy Lajos.

Ludvik, ktorého dejepis nie bez príčiny „Velkým“ menuje, skrze múdre panovanie a víťazné boje pozdvihol Uhorsko na najvyšší stupeň moci a slávy. Veľmi sa staral o blahobyť národa, o rozšírenie obchodu a priemyslu. Napomáhal osvetu a vedy; v Pätikestoloch (Pécs) založil a bohate vystrojil hlavnú školu. Kráľovské sídlo preniesol z Vyšehradu do Budína, kde skvostný palác vystavil. Hranice mocnárstva svojho tak rozšíril, že ony od Baltického mora (Balti-tenger) až po Adriatické a Čierne more (Fekete tenger) siahaly.

Hneď na začiatku panovania tiahnuť s veľkým vojskom do Neapolu pomstviť smrť brata Ondreja, ktorého tam vlastná manželka, Johanna, zavraždila. Ludvik Neapol zaujme, vinníkov smrťou potrestal. V tejto válke uhorský rytieri mali príhodnú dobu vyznačiť sa svojou hrdinskosťou. — Po tri razy bojoval s Benátkami (Venecko) pre Dalmáciu a síce s tak priaznivým výsledkom, že Benáťania Ludvikovi 7000 dukátov ročne platiť museli. Víťazil aj nad Turkami, a na pamiatku tohoto víťazstva dal vystaviť veľkolepý chrám v Maria-Celli (Štýrsko: Stájerország.) — Po 40 ročnom slávnom panovaní zomrel r. 1382-ho v Trnave (Nagyszombat).

Doba Žigmunda. — Zsigmond kora.

Ludvik zanechal dve dcéry: Mariu a Hedvigu. Hedviga stala sa poľskou kráľovnou; **Maria**, zasnúbená Žigmondovi, dostala Uhorsko. Mnohí ale so ženskou vládou nespokojní, povolali z Talianska **Karola II.**-ho čili **Malého** a pokorunovali ho za kráľa (r. 1386-ho). Tento však panoval iba 39 dní, lebo na radu palatína Garayho s porozumením ovdovelej kráľovnej Alžbety istým Forgáchom zavraždený bol. Na to sa Horvati vzbúrili. Maria a Alžbeta úfaly sa osobnou prítomnosťou utíšiť vzbúrenie, odcestovali do Horvatska; ale v ceste lapené, do novihradského hradu zatvorené, kde Alžbeta zavraždená bola. Slyšiac to Žigmond, poponáhľal sa z Česka do Uhorska, pomocou Benáťanov Mariu vyslobodil a s ňou spolu zaujal trón.

Žigmond stal sa nenávideným a to svojou ľahkomyselnosťou, prudkosťou a ukrutnosťou. V Budíne dal raz 32 nepokojných zemanov stať, medzi nimi aj neohrozeného Stefana Konta. Tak ho potom veľmožovia pre mnohé ukrutnosti a nespravodlivosti (1401.) chytili a za 18 týždňov vo Vyšehrade a v Šiklősi vo väzení držali, a len pod tou vymienkou

vypustili, že im musel prislúbiť zatým dľa zákona panovať. — Bojoval proti Turkom, ale nešťastne. Jako nemecký cisár (od roku 1410-ho) mnoho mrzutosti mal zvlášte s Husítmi, ktorí Nemecko a horné Uhorsko pustošili. Aby mohol vojnu viesť proti Benátkam, založil 16 spišských miest kráľovi poľskému. Zigmund panoval celých 50 rokov; zomrel r. 1437-ho.

Za ním panoval jeho zať **Albert** (1437—1439.), pod ktorým Turci už aj Sedmohradsko znepokojovali.

Turecké vojny a Ján Hunyady. — Török háborúk és Hunyady János.

Po smrti Albertovej rozpadla sa krajina na dve stránky. Jedna chcela mať Albertovu vdovu, potom jej novonarodeného syna Ladislava, druhá ale poľského Vladislava (Ulászló) za kráľa. Zvítazila stránka **Vladislava I-ho** (1440—1444). Hneď jako dosadnul na trón Vladislav, krajine hrozilo od Turkov veľké nebezpečenstvo. Prozreteľnosť božská povolala vtedy k obrane vlasti výtečného muža v osobe **Jána Hunyadyho**, ktorý stal sa bičom Turkov. Tento slávny hrdina porazil nepriateľa náramne pri Sibíne (Szeben) a Zeleznej Bráne (Vaskapu). Pri Sibíne bol Hunyady vo veľkom nebezpečenstve. Turci chceli ho živého alebo mrtvého do rúk dostať. Dozvediac sa o tom Simon Kemény, nahovoril Hunyadyho, aby si s nim oblek zamenil. A v skutku Turci zabili Keménya, domnievajúc sa, že je to Hunyady. — Roku 1443-ho Hunyady a Vladislav vtrhli do Turecka a päť víťazství vydobili, na čo Turek s Uhrami 10 ročný pokoj uzavrel. A bárs pokoj tento Vladislav i prisahou potvrdil, predsa nahovorený druhými, zase len Turkom nový boj vypovedal. Pri Varne srazily sa obe čaty r. 1444-ho. Bitka skončila sa úplnou porážkou Uhrov; aj sám kráľ prišiel o život. Hunyady sa len s veľkou biedou vedel domov dostať.

Zatým bol Ladislav V., syn Albertov, za kráľa do toho času, ale kým doraste, ustanovily stavy krajinské Jána Hunyadyho za správcu (kormányzó) krajiny. Prvou jeho starostou bolo, vypomstiť sa na Turkoch; ale darmo, lebo na Kosovom poli (Rigómező) zase veľkú bytku utratil (1448), a za čas i v srbskom väzení stonal. Hunyady po toľkých nehodách chcel sa sprostíť tarchy naňho uvalenej a preto dotiaľ pracoval, dokiaľ vo väzení držaného Ladislava z rúk Fridricha rakúsského nevyslobodil a na trón neposadil, čo sa mu len r. 1452. podarilo.

Maloletý Ladislav sverený bol výchove svojho strýca Ulricha Cilleyho, ktorý sa všemožne usiloval, aby mladého kráľa urobil neschopným panovania. Aj Hunyadyho prenasledoval, ale mu nemohol poškodiť. V tomto čase (1456) Mohamed II., sultán turecký, dobyjúc Carihrad (Konštantínopoly) s 200 tisíc mužmi oblahol Belgrad (Nándorfehérvár). Hunyady a jeho priateľ, mních Ján Kapištrán, v náhlosti sobrali vojská, pospiechali ku Belgradu a oslobodili ho od nepriateľa. (Tytus Dugovics.) Hunyady o krátky čas po tomto víťazstve zomrel v Zimuni (Zimony) v 56-tom roku veku svojho, zanechajúc po sebe dvoch synov: Ladislava a Mateja.

Ulrich Cilley zo samej závidisti prisahal krvavú pomstu celému rodu Hunyadovskému; týmto cieľom išiel s kráľom do Belgradu. Ale zle pochodil; priatelia Ladislava Hunyadyho zavraždili Cilleyho. Kráľ odovzelej Hunyadyčke v Temešváre prisahou potvrdil, že sa za tento skutok na jej synovi nepomstí. Avšak sotva došiel do Budína, Ladislava dal stať, Mateja ale vzal sebou do Čiech, kde potom nezadlho kráľ náhlou smrťou zomrel. (1457.)

Matej I., Spravedlivý. — Mátyás, az igazságos

Začiatkom roku 1458-ho sišly sa stavy krajinské v Budíne nového kráľa voliť. Jedni chceli

Mateja Hunyadyho, druhí nechceli o ňom ani počuť. Ale keď brat vdovy Jána Hunyadyho, Michal Szilágyi s veľkým, na 40 tisíc čítajúcim množstvom ozbrojeného ľudu na zamrznutý Dunaj sa postavil a 15 ročného Mateja za kráľa vykričal, privolili k nemu i radiaci sa veľmožia. Do jeho plnoletosti bol Szilágyi za správcu krajiny ustanovený. Múdry mladík však nechcel trpeť obťažné tŕtorstvo a prepustil Szilágyiho, ba pretože sa tento spojil s jeho nepriateľmi, dal ho zatvoriť do hradu Vilagoš.

Nepriatelia domu Hunyadovského zľaknúc sa prisnosti Matejovej, ušli do Rakúska a vyvolili za kráľa Fridricha, cisara nemeckého. Ale Matej zčiasťky zbrojou, zčiasťky sľubami nespokojencov na svoju stranu privábil a navrátiťších sa k vernosti veľkodušne omilostil.

Matej viedol vojny s českým kráľom Podiebra-
dom, od ktorého zaujal Moravu a Sliezske; s Fri-
drihom, ktorému odobral Rakúsko a Štýriu; —
Turka, ktorého viac razy porazil (na Kenyérmező
r. 1479-ho, kde sa Pavel Kinizsi vyznačil); nepri-
pustil do krajiny. Víťazstvá svoje vydobyl zväčša
s tak zvaným „čiernym vojskom“ (fekete sereg),
ktoré z bývalých Husítov utvoril.

Matej bol jedon z najslávnejších kráľov uhor-
ských. Skoro každoročne držal snem, kde mnoho
múdрых a osožných zákonov bolo doneseno; pra-
coval na pozdvihnutí dobrobytu krajinského; pod-
poroval priemysel a obchod, umenia a vedy; zalo-
žil vysoké školy, svetochýrnu knižnicu a prvú kníh-
tlačiareň v Budíne. Poddaných zastával a často s
ľudom obcoval, aby poznal jeho potreby. Bol on pa-
novníkom pravdy milovným. Zomrel oplakávaný od
celého národa v 47 roku veku svojho, 1490-ho.
Meno jeho žiť bude na veky v tom prisloví: „Zom-
rel Matej kráľ, tam je spravodlivosť!“ (Meghalt
Mátyás király, oda az igazság!)

Úpadok krajiny po smrti Matejovej. — Az ország hanyatlása Mátyás halála után.

Nástupcom Mateja Spravedlivého bol Vladislav II., kráľ český, ktorý je pod menom „Dobře Vladislav“ (Dobzse László), čo veľmi nedbalý kráľ známy. On priviedol krajinu iba do záhuby. Zákony nikto nezachovával; pod jeho panovaním mohol každý to robiť, čo sa mu len páčilo. Turci použili túto príležitosť a ustavične pustošili krajinu.

Ostrihomský arcibiskup, Tomáš Bakács vyhlásil križiacke ťazenie proti Turkom a povýšil istého Juraja Dózsu za vodcu križiakov. Tento sobral množstvo všelijakého ľudu, a miesto toho, že by ho proti Turkom bol viedol, uderil na zemanstvo, aby sedliakov z pod jarma zemských pánov oslobodil. Sberba tá vyhlásila Dózsu za kráľa a páchala tie najväčšie ukrutnosti. Konečne Ján Szapolyai a Štefan Báthory povstanie potlačili, Dózsu medzi hroznými mukami odpravili dali, a sedliactvo bolo uvrhnuté do večitého otroctva.

Vladislav nezadlho na to zomrel (1516-ho), zanechajúc po sebe syna Ludvika a smutnú pamiatku nešťastnej vlády.

Ludvik II. mal len 10 rokov, keď mu otec zomrel, musela byťtedy správa krajiny arcibiskupovi ostrihomskému a dvom velmožom sverená. Títo ale nedali si na pozdvihnutí vlasti záležať. Velmožia robili všetko čo a jako chceli; mocný potlačoval slabšieho, daň nechcel platiť nikto; krajinská pokladnica vždy bola prázna, tak že ani výdavky kráľovského stola nemohly byťzaokryté. K vyličeniu týchto neduhov byly síce vydržiavané krajinské snemy; lež čo bolo na nich ustanovené, nikto nezachovával.

V týchto nesnádzach zase začali Turci krajinu znepokojoval. Soliman II., sultán turecký, skoro bez odporu zaujal Belgrad (1521.), a o päť rokov neskoraj oboril sa celou silou svojou na našu vlasť. Kráľ

dal po krajine nosiť krvavý meč, na znak toho, že vlast je v nebezpečenstve; ale len horko-ťažko nasheralo sa asi 26 tisíc bojovníkov. Za hlavného veliteľa bol vymenovaný Pavel Tomory, arcibiskup kaločský. Vojská stretli sa pri Moháči dňa 29-ho augusta r. 1526-ho. Po dvojhodinovom tuhom boji bolo uhorské vojsko úplne zničené. Padlo tu 7 biskupov, asi 500 veľmožov a vyše 20 tisíc vojska. Bola to pre Uhrov najnešťastnejšia bitka. I sám kráľ zahynul; na úteku padol aj s koňom do rozvodneného potoka Csele a utopil sa. „Moháč je hrobitovom našej národnej veľkosti“. (Nemzeti nagy létünk temetője — Mohács“.)

Kráľovia z domu Habsburgského.

Habsburgházbeli királyok.

Turci v Uhorsku.

A törökök Magyarországon.

Po nešťastnej porážke mohácskej, rozpadol sa národ na dve stránky; jedna si vyvolila **Jána Szapolyaiho**, sedmohradského vojvodu za kráľa, druhá ale **Ferdinanda** z domu Habsburgského. Súčasne panovali (1526—1540), z čoho povstávaly medzi nima vojny. Szapolyai nevediac sa udržať, k Turkovi utiekal sa o pomoc, ktorý častejšie vtrhol do krajiny a mnohé ukrutenstvá provádzoval. Konečne uzavreli oba protikráli pokoj.

Keď Szapolyai zomrel (1540.), zostal Ferdinand sám kráľom; avšak Izabella, vdova Szapolyaiho, chcúc dostať korunu pre svojho malého syna **Zigmunda**, povolala znovu Turkov, ktorí zaujali Budín (1541.), a týmto činom bol položený základ tureckému panstvu (törökvilág) v Uhorsku, ktoré trvalo za 145 rokov. Z Budína robili Turci ustavičné výpady do susedných stolíc a ukrutne ich drancovali.

Ale práve tento smútny stav krajiny vchoval mnohých hrdinov, ktorí nám slúžia za príklad lásky a oddanosti k vlasti. V tomto čase žili: *Mikuláš Jurisics*, ktorý pri Kyseku (Kőszeg) zastavil Turkov v ďalšom víťaznom behu; — *Štefan Losonczy*, ktorý hrdinský bránil pevnosť Temesvár; — *Juraj Szondy*, chrabrý hrdina drégeľský; — *Štefan Dobó*, ktorý obránil Jager (Eger) pred Turkami.

Ferdinand nevedel si všeobecného uznania vyzískať, ba i za tie kraje, ktoré mu v rukách ostaly, musel Turkovi ročnú daň platiť. Zomrel vo Viedni r. 1564-ho.

Druhým kráľom z rodiny habsburgskej bol **Maximilian** (Miksa), syn Ferdinandov, ktorý z jednej strany proti Zigmundovi, synovi Szapolyaiho, pre Sedmohradsko, z druhej strany ale proti Turkovi musel bojovať. Za času jeho panovania žil a padol *Mikuláš Zrínyi*, udatný to obhajca pevnosti síhotskej (Szigetvár, 1566), ktorú s 2500 mužmi za 33 dní bránil proti veľkému množstvu Turkov, z nichž pod pevnosťou do 30 tisíc mŕtvých zostalo ležať. Tu skončil i turecký sultán Soliman — od hnevu. S jeho nástupcom Maximilian uzavrel pokoj. Aj Zigmund Szapolyai nezadlho na to dokončil svoju zemskú púť. Sedmohradsko odtrhlo sa celkom od koruny uhorskej a vyvolilo si za knieža (fejedelem) Štefana Báthory-ho, ktorého potom Poliaci na kráľovský trón povolali. — Maximilian, dajúc ešte svojho syna **Rudolfa** za kráľa korunovať, zomrel roku 1576.

Náboženské nepokoje.

Vallási villongások.

Nebolo dost, že sa moc Turkov zo dňa na deň rozmáhala, ešte aj náboženské nepokoje soslabovaly krajinu. Protestantismus — nové to náboženstvo, ktorého zakladateľom bol M. Luther, augustínsky mních — začal sa veľmi ujímať i v Uhorsku. Náboženské

rozbroje boly na dennom poriadku; protestanti zaujali mnohé katolícke kostoly a katolíci zase násilne ich odnimali. Obe stránky chodily s ponosami pred snem krajinský, až konečne kráľ **Rudolf** zakázal každé pojednávanie takýchto otázok na sneme. Tento nezákonný krok zapríčinil veľké vzbúrenie medzi protestantmi, tak že sa pod vedením *Štefana Boeckay*, sedmohradského kniežata, zbroje chopili a vydobyli r. 1606-ho viedeňský pokoj, ktorým zabezpečená bola protestantom sloboda náboženská (vallás-szabadság). — Rudolf musel r. 1608. svojmu bratovi Matejovi Uhorsko postúpiť a žil potom výlučne vedám (hvezdárstvu) až do roku 1612-ho.

Pod **Matejom II**-hým (1608—1619) bolo protestantské náboženstvo už na toľko rozšírené, že väčšia čiastka veľmožov priznávala sa k učeniu Lutherovmu. Ale práve v tom čase vystúpil vysokoučený ostrihomský arcibiskup *Peter Pázmány*, ktorý svojím mocným slovom obrátil zase mnoho veľmožov na katolícku vieru. — Po Matejovi nasledoval na tróne **Ferdinand II.** (1619—1637), pod jehožto panovaním sedmohradské knieža *Gabriel Betlen* viackrát povstal proti nemu k obrane protestanov. — Nástupcom Ferdinanda II-ho stal sa jeho syn **Ferdinand III.** (1637—1657), ktorý bol pokojamilovný panovník, a predsa musel cez celý svoj život vojny viesť. Sedmohradské knieža *Juraj Rákoczy I.*, čo zástupca protestanov obnovil s ním válku a zaujal veľkú časť krajiny. Až keď kráľ zabezpečil protestantom slobodné vyznanie jejích viery v pokoji lineeskom (1645), skončila sa vnútorná válka.

Boje za neodvislosť a za slobodu.

Harczok a függetlenségert és a szabadságert.

Ferdinand III. za svojho nástupcu určil staršieho syna svojho, známeho pod menom **Ferdinanda**

IV-ho; keď ale tento ešte pred otcom zomrel, vyvolili si Uhria jeho mladšieho brata **Leopolda I-ho** (1657—1705) za kráľa. Hneď na začiatku panovania zamotal sa pre Sedmohradsko, kde sa kniežatá ustavične menily, s Turkami do vojny, ktorá nemala konca kraja. Roku 1664-ho ale utrpeli Turci veľkú porážku pri Sv. Gottharde, po ktorej Leopold s nimi nečestný pokoj uzavrel na 20 rokov bez privolenia Uhrov. Preto a pre ukrutnosti nemeckého vojska vzbúrili sa národ a najprednejší veľmoži sprisahali sa pod vedením palatína Wesselényiho: že práva krajiny aj vlastnou krvou budú brániť. Leopold zlomil tento odpor; niekoľkých veľmožov dal stať; krajinská ústava bola zrušená, a synovia vlasti boli prenasledovaní, tak že mnohí z nich ušli do Sedmohradska. (Karaffa.) Tu sa posbierali a pod Imrichom Tökölym vtrhli do krajiny a zaujali celé horné Uhorsko. Toto sa volá kuruckou dobou (kurucz-világ). Ale neskôr bol Tököly porazený a do vyhnanstva vypovedaný. Od tej doby Leopoldovým vojskám ustavične hovel štastie. Roku 1683 oslobodily Viedeň z obliehania tureckého; 1686. ale vydobýly nazpät Budín z rúk tureckých. Vtedy prestala aj samostatnosť Sedmohradska. O pár rokov, po slávnom víťazstve Eugena Savojského pri Zente, zriekli sa Turci celého Uhorska, vyjmúc tak zvaný Banát.

Leopold žiadal od krajiny na sneme roku 1687-ho v Prešporoku držanom, aby sa zriekla slobodného volenia kráľa a vždy najstaršieho syna kráľovho za panovníka uznala. Krajina k tomu privolila a stala sa kráľovstvom dedičným (öröklődő királyság).

Nespokojnosť ale, pre vysoké dane a potláčanie od cisárskeho vojska na novo vypukla. Na čelo nespokojných postavil sa *František Rákóczy II.* a kurucké časy zas sa navrátily. Rákóczyho vojská došli už až pod Prešporok, keď Leopold umrel.

Prvým dedičným kráľom uhorským bol Leo-

poldov syn **Jozef I.** (1705—1711), kráľ tichý a pokojamilovný, ktorý sa usiloval všetkým vnútorným nepokojom koniec urobiť; vyjednávania ale nevedli k cieľu až keď Rákóczy pri Trenčine veľkú bitku ztratil a následkom toho do východných stolíc sa utiahnúť musel. Pokoj bol uzavrený v Satmáre, čo ale Jozef nedožil. — Rákóczy zomrel vo vyhnanstve v zemi tureckej.

Jozef nemal synov; po ňom teda panoval jeho brat **Karol III.** (1711—1740), ktorý mal vojnu s Turkom. Jeho udatný vodca, Eugen Savojský vydobyl i Banát nazpät a vyhnal Turkov z celej krajiny. — Karol bol posledný potomok mužský z rodu habsburgského. Jeho panovanie pamätným činí to, že roku 1722-ho ustálená bola tak zvaná *pragmatická sankcia*, na základe ktorej dedičnosť uhorského trónu môže prejsť i na ženských členov panujúcej rodiny.

Maria Terezia a jej nástupca.

Mária Terezia és utóda.

V smysle pragmatickej sankcie po Karolovi III-tom panovala jeho staršia dcéra **Maria Terezia** (1740—1780), ku ktorej stavby krajinské vyvolili za spoločníka v panovaní jej manžela *Franca z Lotharingie*. Maria Terézia mala veľmi ťažký začiatok panovania; lebo šesť susedných panovníkov povstalo proti nej, aby ju državy pozbavili. V tomto trápení obrátila sa mladá kráľovná na Uhrov, a na sneme v Prešporoku držanom (1741) živými farbami vyobrazovala svoje smutné postavenie a svoju jedinú nádej a dôveru ku Uhorsku. Oduševnení veľmožia zvolali: „Život a krev za nášho kráľa Mariu Tereziu!“ (Életünkét és vérünkét királyunkért, Mária Teréziáért!) A Uhria aj zadržali svoj sľub. Onedlho stálo sossierané vojsko proti nepriateľovi a všetky utra-

tené krajiny nazpät vydobylo, len jedna čiastka Sliezska zostala v moci pruského kráľa. — Ale ani Maria Terezia nezabudla na Uhrov. V Budíne vystavila kráľovský palác; vo Viedni založila „Terezianum,“ vychovávaci ústav pre zemanských synov; sriadila uhorskú telesnú stráž; v Stiavnici (Selmezbánya) postavila banícku a lesnícku akademiú; Fiumánsky prístav pripojila k Uhorsku; vymenila Zigmondom založených 16 spišských miest, oblahčila stav roľnícky a nariadila aby v každej väčšej obci škola bola.

Po Marii Terezii dosadnul na trón uhorský rod *habsburgsko-lothringenský*, ktorý i teraz panuje.

Prvým panovníkom z rodu *habsburgsko-lothringenského* bol syn Marie Terezie, **Jozef II.** (1780—1790). On bol jedon z najšľechetnejších panovníkov a pre ten čas, v ktorom žil, veľmi vzdelaný. Rád cestoval medzi ľudom, aby poznal jeho potreby. — Hneď po smrti matky svojej započal sebevoľné novoty proti ústavným právam a slobodám Uhorska: krajinu podelil na 10 okresov s cisárskymi povereníkmi; zničil stoličnú samosprávu; viac reholí zotrel a všetkým vierovyznaniam udelil rovnoprávnosť; nemeckú reč ustanovil za úradnú a vyučovaciu; k plateniu dane zaviazal všetkých bez rozdielu; zeme dal premerať a zaviedol spočítanie obyvateľov; ústavu uhorskú odstránil, a pokiaľ každý kráľ počas korunovania na ňu prisahať musel, nedal sa ani korunovať, ale dal korunu do Viedne odniesť. Keď ale videl veľkú nespokojnosť krajiny, krom toho proti Turkom vedená vojna zle vypadla, skoro všetky ustanovenia svoje odvolal a sľúbil Uhrom, že svolá snem a dá sa korunovať. Ale o krátky čas na to zomrel.

Znovuzrodenie národa.

A nemzet ujjaszületése.

Jozef nemal žiadnych potomkov; dedietvo teda nastúpil jeho brat **Leopold II.** (1790—1792), ktorý hneď ako na trón dosadnul, svolal snem do Budína (potom do Prešporku preložený) a dal sa korunovať. Na tomto sneme nazpät uviedol krajinskú ústavu a všetké predošlé práva a slobody vlasti našej potvrdil. Len dva roky panoval; po ňom nasledoval jeho syn.

Franc I. (1792—1835), ktorého panovanie bolo zo začiatku veľmi búrlivé. Vo Francúzsku zúrila strašná revolúcia; všeobecný prevrat hrozil celej Europe. Franc viedol nešťastné války proti francúzskej republike a ešte nešťastnejšie proti Napoleonovi Bonaparte, cisárovi francúzskemu. Aj Uhorsko bolo do tej vojny zapletené, čo krajinu mnoho krve a ohromné summy peňazí stálo. Keď sa napotom šťastie Napoleonovo obrátilo, dožila sa i vlast naša dávno žiadaného pokoja a započal sa obrat ku lepšiemu. Národnia vzdelanosť napredovala; ku pestovaniu a ku pozdvihnutiu vied bola založená uhorská vedecká akadémia (magyar tudományos akadémia), národné museum (nemzeti muzeum) a iné ústavy krajinské. Cesty, prieplyvy, parolode, všetko to hýbadlá obchodu a priemyslu byly stavané; nové žriedla hmotného blahobytu otvorené. Na čele všetkých týchto národných a slobodných pohybov stál slávny a obetovaný vlastenec gróf *Štefan Széchenyi*; on bol zakladateľom novej doby Uhorska.

Po smrti Francovej prevzal panovanie jeho syn Ferdinand.

Ferdinand V. a boj za slobodu.

V. Ferdinand és a szabadságharcz.

Ferdinand V. (1835—1848) bol veľmi dobrotivým panovníkom. On usilovne pokračoval v tom, čo jeho otec započal. Umenie, vedy, obchod a priemysel sa značne dvíhaly. Založené boli mnohé blahodarné ústavy, spolky a sporiteľne. Budapešťiansky reťazový most a prvé železnice u nás sú tiež z tohoto času. Uhorská reč bola uvedená do škôl, do snemu a úradu. Pod Ferdinandom víťazily všade zásady slobodomyselné, ktorých zastancami boli: *Štefan Széchenyi, Franc Deák, Ludvík Kossuth a Aurel Desewffy*. — Roku 1848-ho držaný bol krajinský snem v Prešporuku, ktorý medzi inými aj nasledujúce zákony doniesol: Na čele vlády stojí zodpovedné ministerium (felelős miniszterium); snem každoročne držaný bude v Pešti a záležať má z vyslancov ľudom volených; Uhorsko a Sedmohradsko tvoria politický celok; zrušenie poddanstva (jobbágyság), rovnoprávnosť občanov (egyenjogúság), slobodná tlač (szabad sajtó) atď.

Radosť národa nad touto ústavnou slobodou bola nesmierna; len, bohužiaľ, krátko trvala. Nepriatelia Uhrov zdieľky zo závidia, zdieľky z nedorozumenia chytili zbroj a zo všetkých strán napadli krajinu. Z tohoto povstal hrdinský boj Uhrov za slobodu, v ktorom na oduševnejúce povzbudzovanie *Ludvíka Kossutha* všade víťazili, kým ruský cár, na pomoc zavolaný, ohromné vojsko proti Uhrom neposlal. Uhria hrdinsky bojovali i proti Rusom, ale konečne podľahnúť presile, — složili zbraň pri Világoši, dňa 13. augusta 1849. — Na začiatku týchto vnútorných nepokojov zrieknul sa Ferdinand trónu a na jeho miesto nastúpil 18 ročný syn brata, **Franc Jozef I.**, dňa 2 decembra 1848.

V y r o v n a n i e. A kiegyezés.

Smutné časy nastaly pre Uhorsko po dokončenom boji za slobodu. Kossuth a iní vodcovia utiekli z krajiny. Viedeňská vláda zaviedla krvavý súd proti tým, ktorí sa v povstaní súčasťnili, čoho následkom mnohí boli usmrtení a mnohí do ťažkých žalárov na viac rokov zatvorení. Ústava bola vyzdvihnutá a nemčina prišla zase do škôl a úradov.

Národ mlčanlivo znášal všetky prenasledovania a čakal lepšie časy. Konečne na múdru radu a prostredkovaním *Franca Deáka* previedlo sa vyrovnanie s národom, a keď aj zodpovedné ministerium vymenované bolo, dal sa **Franc Jozef** i s najvyššou jeho manželkou, kráľovnou **Alžbetou** dňa 8. júnia roku 1867-ho ku veľkej radosti krajiny v Budapešti korunovať. Od tých čias pod múdrym panovaním jeho Uhorsko urobilo obrovské pokroky v každom ohľade. — Popraj Bože stáleho pokoja našej milej vlasti, aby jej vývin nepretrhla žiadna búrka!

Ústavoveda. — Alkotmánytan.

Úvod. — Bevezetés.

Ústava. — Alkotmány.

Všetky tie zákony, podľa ktorých riadiť sa má krajina, a podľa ktorých ustanovujú sa práva a povinnosti občanov krajiny, menujú sa *ústavou* (alkotmány).

Základom uhorskej ústavy sú nasledujúce smluvy (szerződés) a zákony (törvény):

1. Atelközská krevná smluva (atelközi vér-szerződés), ktorú Uhria s Árpádom uzavreli, keď si ho za vodcu vyvolili.

2. Zlatá bulla (aranybulla), kráľom Ondrejom II-hým r. 1222. vydaná, v ktorej sa základné, práva krajinských občanov poisťujúce zákony nachodia.

3. Zákon o dedičení (örökösödési törvény) z roku 1687-ho, ktorý vyzdvihuje právo slobodnej voľby kráľa a uznáva dedičné právo mužských potomkov z domu Habsburského.

4. Pragmatická sankcia (r. 1723), dľa ktorej dedenie uhorského trónu rozširuje sa i na ženských potomkov kráľovskej rodiny.

5. Zákony z r. 1790—91-ho; tieto zabezpečujú neodvislosť a slobodu krajiny a určujú, že je každý dedič trónu povinný pod šesť mesiacmi dať sa korunovať a aspoň každé 3 roky raz snem svolieť.

6. Zákony z r. 1847—48-ho, ktoré vyslovujú zodpovednosť vlády, rovnoprávnosť občanov, slobodu tlače a náboženstva, spojenie Sedmohradska s Uhorskom atď.

7. Zákon z roku 1867-ho (vyrovnanie: kiegyezés), ktorý usporaduje pomery Uhorska k rakúskemu mocnárstvu.

O štáte a o štátnej moci.

Az államról és az államhatalomról.

Štát. — Az állam.

Štát uhorský pozostáva z dvoch hlavných častok, a síce: z *materskej krajiny* (anyaország), to jest z vlastného Uhorska s mestom Fiume a jeho vidiekom (Fiume és vidéke), a zo *súdržných krajín* (társországok), z Horvatska a Slavonska. — Cieľom ľahšieho spravovania podelený je celý štát na *stolice* (megyék) a *samostatné mestá* (önálló városok). V Uhorsku jesto 63 stolíc a 26 samostatných miest, v Horvatsku a Slavonsku 8 stolíc a 21 samostatných miest.

Každý, kto sa na území uhorského štátu narodil, je *uhorským štátnym občanom* (magyar állampolgár). I cudzinci a prístehovalci môžu sa stať uhorskými štátnymi občanmi, jestli 5 rokov tu bývali, poriadny život viedli, daň platili a jestli z občanského sväzku svojej predošlej vlasti vystúpili.

V uhorskom štáte krem Uhrov (magyarok) aj inorečovní ľudia prebývajú; týchto o sebe vzatých menujeme *národnosťami* (nemzetiségek). Sem patria: Slováci (tótok), Nemci (németek), Rumuni (románok, oláhok), Rusíni (rúthének), Srbi (szerbek), Horvati (horvátok) a Slovinci (szlovének, vendek), ktorí s Uhrami spolu uhorský národ (magyar nemzet) tvoria.

Úradná reč (hivatalos nyelv) je uhorská.

Kráľ. — A király.

Na čele štátu uhorského stojí *kráľ* (a király), ktorého „apostolským Veličenstvom“ (apostoli felség) menujeme. Štát uhorský je teda *kráľovstvom* (király-ság) a to síce: kráľovstvom dedičným, ústavným a neodvislým (öröklődő, alkotmányos és független). Ústavným menuje sa preto, že má ústavu, dľa ktorej kráľ svoje panovnícke práva s národom delí; neodvislým ale preto, že neni žiadnej druhej krajine lebo cudzej vláde podrobené.

Kráľ zosobňuje štátnu moc a nemôže byť nikdy na zodpovednosť tahaný. Jeho osoba je svätá a nedotknuteľná. On vymenúva najvyšších štátnych úradníkov, udeľuje hodnosti tituly a milosť; sudcovia v jeho mene donášajú rozsudky. Je hlavným veliteľom celého vojska; on môže vojnu vypovedať a pokoj uzavrieť. On svoláva a rozpúšťa krajinský snem a potvrdzuje (posväčuje: szentesíti) zákony.

Kráľ len vtedy dostáva právo potvrdzovania zákonov, keď je korunovaný korunou sv. Štefana. Korunácia (koronázás) záleží v tom, že kráľ vydá tak zvanú *úvernú listinu* (hitlevél), v ktorej práva krajiny zabezpečuje a na ktorú v chráme prísahu složí; na čo mu primáš krajinský a ministerpredseda (predtým palatín) položia korunu na hlavu; potom ale kráľ opätne v odriekanej pod holým nebom prísahu sľubuje šetriť práva a slobody národa a brániť krajinu proti každému nebezpečenstvu, na znak čoho vybehnúc koňmo na vyvýšené miesto (korunovací kopec: koronázó domb), zatne mečom (v povetří) v štyri strany sveta.

V Uhorsku je teraz takýmto pokorunovaným kráľom Jeho Cisárské a Apoštolsko-Kráľovské Veličenstvo Franc Jozef I.

Krajinský snem. — Az országyülés.

Národ prevodzuje svoje práva skrze *snem*, ktorý pozostáva z dvoch častok z *vyššej* a *nížšej snemovne*

(felső- és alsóház). — Vo vyššej snemovni zasedajú ploleté *knížatá* kráľovského domu, krajinskí *hodnostári* (strážcovia koruny, horvatský bán atď.); tí uhorskí *magnáši*, ktorí najmenej 3000 zlatých ročitej dane platia; rímsko-katolíckí, grécko sjednotení a nesjednotení *arcibiskupi* a *biskupi*, najstarší *traja biskupi* a *dozorcovia* protestantských cirkví; 50 takých štátnych občanov, ktorí následkom jich zásluh kroz kráľa za *večítých členov* vyššej snemovne boli vymenovaní. Všetkých týchto kráľ ťa povoláva. — Údami nižšej snemovne sú tak zvaní *vyslanci* (követek) čili *zastupítelia* (képviselő), ktorých ľud volí na 5 rokov; počtom 413.

Horvatsko-Slavónsko má svoj vlastný snem (tartománygyűlés), na ktorom si samo záležitosti vnútornej správy a zákonodárstva pokonáva; avšak vyslala 40 zastupiteľov i na snem do Budapešti ku pokonávaniu spoločných (peňažných, obchodných, vojenských) záležitostí. — Na čele súdružných krajín stojí kráľom vymenovaný *bán*.

Vyslancov na snem voliť má právo — vyjmúc ženy — každý 20 ročný občan krajiny, ktorý pod otcovskou, tütorskou lebo gazdovskou mocou nestojí a ročite vyše 5 zlatých riadnej rovnej krajinskej dane platí; — bez ohľadu na daň členovia uhorskej vedeckej akademie, akademickí umelei, doktori, prvotári, kráľovskí notári, lekári, ránhojiči, lekárnici, zememerači, diplomatictí hospodári, lesníci a baníci, kňazia, učbári, učitelia a notári.

Volebného práva nemajú: v službe postavení vojaci, financi, žandári a policajti; tí, ktorí sú pre zločin právoplatne odsúdení; konečne tí, ktorí si na minulý rok svoje rovné dane nevyplatili.

Za vyslanca môže byť zvolený jedenkaždý, kto má právo voliť, je 24 ročný a vie uhorský.

Snem otvára kráľ slavnostne *trónnou rečou* (trónbeszéd) a on ho i zatvára. Ospravedlnení vyslanci volia z pomedzi seba *predsedu* (elnök), dvoch pod-

predsedov (alelnök), šesť zápisníkov (jegyző) a jedného správcu domu (háznagy).

Krajiniský snem vynáša zákony, povoľuje daň a vyberanie rekrútov, prezera krajiniské účty, vôbec bdie nad majetkom a dobrobytom vlasti. — Návrhy zákonov predkladá snemovni pravidelne vláda (ministerium), a keď sa snemovňa zastupiteľov na jednom článku zákona ujednotajnila, odošle ho k vyššej snemovni, a jestli ho aj táto prijala, predložený býva kráľovi k potvrdeniu (posväteniu: szentesítés).

Kráľ so snemom tvorí *moc zákonodárnu* (törvényhozó hatalom).

Ministerium. — Minisztérium.

Uvádžanie zákonov do života a jejích vykonávanie sveruje kráľ na *ministrov*, ktorých na predostretie najsmprv vyvoleného ministerpredsedu vymenúva a prepúšťa. Všetkých ministrov je desať. 1. Ministerprededa (miniszterelnök); 2. minister pri boku Jeho Veličenstva (Ó Felsége körüli miniszter); 3. minister vnútorných záležitostí (belügyminiszter); 4. minister peňažných záležitostí (pénzügyminiszter); 5. minister pravosúdia (igazságügyminiszter); 6. minister orby (földmívelési min.); 7. minister kúpectva (kereskedelmi min.); 8. minister náboženstva a vyučby (vallás- és közoktatási min.); 9. minister krajiniskej obrany (honvédelmi min.); 10. minister horvatsko-slavonský (horvát-szlavon miniszter). Títo spolu tvoria *uhorsko-kráľovské zodpovedné ministerium* (magyar királyi felelős miniszterium) čili *uhorskú vládu* (magyar kormány).

Každý minister je za svoje činy kráľovi a snemu zodpovedný, ba jestliby nektorý z nich nedbanlivostou svojou, škodu krajine zapričinil, aj vyšetrovanie proti nemu zavedené byť môže. Nad ministrami súdi výbor z domu veľmožov zostavený.

Kráľ spolu s ministrami tvorí *štátnu moc výkonnú* (végrehajtó hatalom).

Spoločné záležitosti. — Közös ügyek.

Krajiny koruny uhorskej stoja v užšom spojení s Cisárstvom Rakúskym, lebo majú *spoločného panovníka a spoločné záležitosti*. Kto je cisárom rakúskym, ten je v smysle pragmatickej sankcie aj kráľom uhorským. — Roku 1867-ho, keď stalo sa vyrovnanie, za spoločné záležitosti uznané byly: *zastupiteľstvo pri iných mocnárstvach* (képviselőtársaság), *spoločné vojsko* (közös hadsereg) a na vydržovanie týchto *spoločné peňažné záležitosti* (közös pénzügyek).

Tieto spoločné záležitosti pokonávajú sa skrze takrečené *delegácie*. Oba snemy, budapešťiansky a viedeňský, vyvolia každoročne z pomedzi seba po 60 členov, ktorí jeden rok v Budapešti, druhý rok vo Viedni zasedajú a radia sa o spoločných záležitostiach. Na vedenie týchto záležitostí vymenúva cisár rakúsky a kráľ uhorský troch ministrov: *ministra vonkajších* (külsügyi miniszter), *ministra vojenských* (hadügyi min.) a *ministra peňažných záležitostí* (közös pénzügyminiszter). Títo zodpovední sú len delegáciám a panovníkovi.

Samospráva.

Az önkormányzat.

Stoličná a mestská právomocnosť. — Megyei és városi törvényhatóság.

Stolice a samostatné mestá tvoria tak zvanú *právomocnosť*. Právomocnosti vybavujú svoje vlastné záležitosti samostatne na základe krajinských zákonov: majú svoju *samosprávu* (önkormányzat).

Najvyšším správcom právomocností a zastupiteľom vlády je *hlavný župan* (főispán), ktorého kráľ vymenúva. Pod predsedníctvom hlavného župaňa dva výbory účinkujú.

1. *Právomocné povereníctvo* (törvényhatósági bizottság), ktoré pozostáva z polovice z tých občanov, ktorí najviac dane platia (virilisti); druhá polovica býva volená. Počet členov právomocného povereníctva môže byť pomerne k ľudnatosti v stolici 120—600, v samostatných mestách 48—200. — Úlohou tohoto povereníctva je pravidlá poriadku tvoriť, stoličný lebo mestský majetok spravovať, účty skúmať na verejné budovy, cesty a kanále dohliadať, potrebných úradníkov voliť, na nich dozerať, ich platiť atď.

2. *Verejnosprávne povereníctvo* (közigazgatási bizottság), ktoré spravovanie právomocností napomáha a nad ním stráži. Údami tohoto povereníctva sú: a) z pomedzi štátnych úradníkov: hlavný župan jako predseda, kráľovský fiškál (királyi ügyész), kr. školdozorca (kir. tanfelügyelő), riaditeľ financií (pénzügyigazgató), kráľ. štátny merič (kir. állammérnök) a správodajca verejného hospodárstva (közgazdasági előadó); — b) z pomedzi úradníkov právomocností: podžupan (alispán), dotyčne mešťanosta (polgármester), hlavný zápisník (főjegyző), hl. fiškál (főügyész), sirotný predseda (árvaszéki elnök) a hl. lekár (főorvos); — c) 10 údov z právomocného výboru.

Právomocné povereníctvo držiava len v jeseň a na jar riadne zasadnutia, verejnosprávne povereníctvo ale každý mesiac.

Každá stolica delí sa na menej lebo viac *okresov*. Okresný predstavený je *hlavný slúžny* (főszolgabíró).

Úradníci právomocností a okresov volia sa na šesť rokov.

O obciach. — A községekről.

Obce sú buďto *mestá so sriadenou radou* (rendezett tanácsu városok), lebo *veľké a malé obce* (kis- és nagy község). — Obecne záležitosti spravuje a

vede ľudom zvolené *predstavenstvo* (előljáróság) a *zastupiteľský sbor* (képviselő testület).

Predstavenstvo mesta so sriadenu radou tvoria: mešťanosta, radní páni (tanácsnokok), hl. notár, podnotár (aljegyző), policajný kapitán (rendőrkapitány), fiškál, prisažní sirotskej stolice (árvaszéki ülnökök), pokladník (pénztárnok), účtovník (számvevő), protizorca (ellenőr), sirotský (közgyám), lekár a iní úradníci. — Údovia predstavenstva veľkej obce sú: richtár (biró), podrichtár (törvénybiró), pokladník, notár, sirotský, lekár a aspoň štyria prisažní (esküdtek). — Predstavení malej obce: richtár, podrichtár, okresný notár (notár viacej malých obcí: körjegyző), okresný lekár (körorvos), sirotský a aspoň dva prisažní.

Povinnosťou obecných predstavených je pokoj a poriadok v obci udržiavať; nariadenia vyššej vrchnosti uskutočňovať; skrze krajiniskú vrchnosť ustanovenú daň na občanov rozvrhovať a vyberať; majetok obce spravovať, príjmy a výdavky obecné viesť atď.

Zastupiteľský sbor drží z času na čas zasadnutia, v ktorých obecné záležitosti vybavuje a starosť znáša o majetku obecnom. Jedna polovica zastupiteľského sboru sú virilisti, druhú polovicu ale volia občania k voľbe oprávnení.

Prisluhovanie spravodlivosti.

Az igazságszolgáltatás.

O súdech. — A bíróságokról.

Spravodlivosť kráľom vymenovaní *súdcovia* (bírák) prisluhujú.

Súdy (bíróságok) sú dvojaké: *občanské* (polgári) a *trestné* (büntető). — Občanské súdy rozsudzujú v pravotách, ktoré medzi občanmi prichádzajú. Trestné súdy trescú zločiny, t. j. také skutky, ktorými sa

pokoj občanov búri, alebo jejích majetok, zdravie a život do nebezpečenstva privádza.

Jak občanské, tak i trestné súdy rozdelujú sa na *súdy prvo-, druho- a trestostupňové* (első-, másod- és harmadfokú biróságok).

Súdy prvostupňové sú: kráľ. okresné súdy (királyi járásbiróságok), kráľ. súdne stolice (kir. törvényszékek), budapeštianska kráľ. kupecká a smenková súdna stolica (budapesti kir. kereskedelmi- és váltótörvényszék).

Súdy druhostupňové sú kráľovské tabule (kir. táblák), počtom 10.

Najvyšší, trestostupňový súd je uhorsko-kráľovská kuria v Budapešti (magyar kir. kuria Budapestben).

Pri okresnom súde len jeden súdea súdi; pri ostatných súdoch vynáša úsudok viacej sudcov spoločne.

Ten ktorý žaluje, menuje sa *žalobníkom* (felperes), a ten proti nemuž pravotu zadávame, volá sa *obžalovaným* (alperes). Jestli daktorá stránka s rozsudkom prvostupňového súdu spokojná neni, môže sa odvolať (appellovať: felebbezni) k druhostupňovému a stadeto ku trestostupňovému súdu.

Sú ešte aj *zvláštne súdy* (különleges biróságok). A síce: a) *obecný súd* (községi biróság), ku ktorému patria také žaloby, ktorých predmet cenu 20 zlatých neprevyšuje; b) *trhový súd* (vásári biróság); — c) *náhly súd* (štatarium: rögtönítelő biróság), v mimoriadnych pádoch na takých vidiekoch utvorený, kde sa krádeže, vraždy lebo podpaľačstva veľmi rozmôhly: — d) *porota* (sajtó biróság), pozostáva zo troch sudcov a z 12 občanov a súdi nad priestupkami cestou tlače spáchanými.

O občanských právach a povinnostach.

A polgári jogok- és kötelelességekről.

Práva občanov. — A polgárok jogai.

Práva občanov uhorských sú: 1. Každý občan krajiny môže si v ktoromkoľvek kraji majetok kúpiť a ním vládnuť. Tento jeho majetok brániť a chrániť je povinnosťou vlády. — 2. Má slobodné právo hlasovania pri voľbách krajinských zastupiteľov, stoličných výborníkov a obecného predstavenstva, a môže, má-li k tomu schopnosti, i sám zvolený byť. — 3. Má skrze zastupiteľov vplyv na krajinské záležitosti. — 4. Smie čokoľvek podujať a konať, čo sa neprotiví zákonom krajinským; k. pr. priemysel sprevádzať, kupectvo otvoriť, ústavy a spolky zakladať atď. — 5. Môže sa v obzvláštných pádoch k snemu alebo ku Jeho Veličenstvu s prosbami utiekať.

Povinnosti občanov. — A polgárok kötelességei.

Hlavné povinnosti občanov uhorských sú nasledujúce:

1. Každý občan krajiny je povinný vlast svoju verne milovať. — 2. Musí byť nezlomnej vernosti a oddanej poslušnosti naproti kráľovi, naproti ním potvrdeným zákonom a zákonným vrchnostiam. — 3. Musí jak svoje vlastné, tak i vlasti dobro brániť a podľa možnosti napomáhať, a preto povinnosti, svojho stavu svedomite vykonávať. — 4. Povinný je zákonnú daň poriadne a ochotne na čas splácať; lebo túto požaduje potreba vlasti, stolice a obce.

5. Jedna z najsvätejších povinností občanov krajiny je, aby svoje detky dobre čičili a vychovávať dali, a síce buďto doma, alebo ich k temť cieľu do verejnej školy posielali. Školská povinnosť (tankötelezettség) počína sa s doplnením 6 roku a trvá do 15-ho. — Školy sú trojaké: a) ľudové školy

(népiskolák): počiatkové a vyššie ľudové školy (elemi-és felső. népiskolák), meštianske školy (polgári iskolák) a učiteľské pripravovne (tanítóképzők); b) *strednie školy* (középiszkolák); gymnáσια (gimnáziumok) a reálky (reáliskolák); — c) *vyššie učebné ústavy* (felső tanintézetek): právnické akadémie (jogakademiák), kňazské semináre (papnevelők), university (egyetemek) a iné odborné školy (szakiskolák). — Nad školami dozerajú *školské vrchnosti* (iskolai hatóságok). Tieto sú: školské stolice (iskolaszékek), škôldozorstvá (tanfelügyelőségek), kráľ. hlavné riaditeľstvá (kir. főigazgatóságok), a nad týmito všetkými ministerium verejnej výučby (közoktatási miniszterium).

Konečne každý zdravý, ku zbrani schopný občan je povinný vojanskú službu vykonávať. Riadna vojanská služba počína sa s doplnením 21 roku a trvá: a) tri roky u radového vojska (spoločné vojsko: közös hadsereg); b) sedem rokov v reserve (tartalék); c) dva roky pri vlastibrancoch (honvédek). Žiaci vyšších škôl sú len k jedno- alebo dvojročnej skutočnej službe zaviazaní, keď dobrovoľne vstúpä. (Dobrovoľníci: önkénytesek.) — Je-li vlast v nebezpečenstve, musia sa všetci zdraví, 19—42 roční občania chopiť zbrane. A to menujeme povstaním ľudu (népfelkelés). — Kto pre bárjakú príčinu od vojanskej služby oslobodený bol, musí pomerne ku svojim dôchodkom oslobodzujúcu vojanskú daň (hadmentességi adó) platiť.

P r í d a v o k.

Függelék.

Gruntoknihovné záležitosti. — Telekkönyvi ügyek.

O gruntoknihovných záležitostiach potrebné je vedieť: 1. Prv než nehnuteľný majetok kúpime, pozrime do gruntovnej knihy a presvedčme sa, či je ten majetok osobným vlastníctvom predavateľa; či

je dlhami obťažený. — 2. Kúpený majetok usilujme sa hneď na naše vlastné meno prepísať dať. — 3. Keď si majiteľ nehnuteľného majetku peniaze vypožičia, nech si dá veriteľ požičanú summu na dlžníkovo imanie gruntoknihovne zápísať.

O dedictve. — Az örökösödésről.

Dedictvo je dvojaké: *zákonité* (törvényes) a *závetné* (végrendeleti). — Zákonitými dedičami sú v prvom rade najbližší krevní príbuzní (vérrokonok), — v druhom rade bočné príbuzenstvo (oldalrókon-ság) zomrelého. — Závetné dedictvo nasleduje vtedy, keď zomrelý ešte za života poručil, na koho jeho majetok prejsť má.

Z pozostalého imania zomrelého najsamprv dlžoby vyplatíť treba.

Prírodopis. — Természetrájk.

Úvod. — Bevezetés.

Prírodopis je veda, ktorá učí nás o plodinách prírody, ktoré sú na zemi alebo v zemi, vo vode alebo v povetrí. — Dľa rozličnosti plodín delí sa prírodopis na tri hlavné čiastky, a síce: na *živočíchopis* (állattan), na *rastlinopis* (növénytan) a na *nerastopis* (ásványtan).

Živočíchopis.

Allattan.

I. Ssavce. — Emlősök.

Dravce (ragadozók). — 1. **Pes** (kutya, eb), chová sa v početných druhoch, čo najvernejšie a najučenlivejšie domáce zviera. Hlavu má podlhovastú, nos holý a vždy mokrý, jazyk hladký. Zuby má ostré a trojaké: rezáky (metszőfogak), očné (szemfogak) a črenové (zäpfogak). Toto je úplný hryz (teljes fogazat). Na predných nohách má po 5 a na zadných po 4 prsty a tupé nevtažiteľné pazúry. Telo jeho je pokryté srstou rozličnej farby. Najzvläštnejšie druhy psa sú: ovčiarcky (juhász-kutya), mäsiarsky (mészároskutya), novo-fundlanský

pes (ujfundlandi kutya); kopov (kopó), vižla (vizsla), chrt (agár), nálonník (öleb). — Pes má výborný čuch a znamenitý sluch. Najradšej žere mäso. Užitocný je tým, že stráži dom a stado; on nadháňa lovcovi zverinu; ťahá vozíky a sánky. Len pre jednu strašnú nemoc, takzvanú besnotu (veszetség), je jak človeku tak i zvieratom nebezpečný. Besný pes nežere a nepije, pení sa mu z pysku, hlas má zachrípnutý, chvost vtiahnutý, srst sjaženú, behá sem a tam a hryze všetko čo len môže dostať. — Jestli besný pes pohryze niekoho a neni lekára pri ruke, vtedy je najlepšie ranu nechať krváčať a vypáliť ju ohnivým železom. V novšom čase štepením lieča besným psom uhryznutých.

Príbuzní psa sú: **Vlk** (farkas), podobá sa veľkému ovčiarskemu psovi; barvy je žltošedý. Obyčajne napáda len divinu; v čas hladu oborí sa však i na domáce zvieratá, ba aj na človeka. Dáva vzácnu kožušinu. — **Líška** (róka), veľmi lstivé zviera; drhne domáci hyd, zajace a inú zver.

Psi a jejích príbuzní majú podlhovastú hlavu, hladký jazyk a tupé nevŕažiteľné pazúry. Tieto zvery dovedna menujeme „psovité“ (kutyafélék).

2. **Mačka** (macska), má mäkký, rozlične farbený kožuch, štíhle a ohebné telo, guľatú hlavu; jazyk má drapľavý a hryz úplný. Na predných nohách má po 5 a na zadných po 4 prsty a ostré vŕažiteľné pazúry. — Je čistoty milovná a ihravá. Pustoší myši a potkanov, ktorých jedným skokom uchvacuje. — **Divá mačka** (vadmacska) zdržuje sa v lesoch a prevyšuje čo do veľkosti mačku domácu.

Príbuzní mačky sú: **Ostrovid** (hiuz), má barnavočervenú srst s tmavými škvrnami; žije v hornatých krajoch Europy na stromoch. — **Lev** (oroszlán), pre jeho dôstojné držanie, veľkú smelosť a neobyčajnú silu menuje sa kráľom zvierat; žije v Afrike a v Asii. — **Tiger** (tigris), je najukrutnejšie a najkrvožíznivejšie zviera; žije v Asii.

Mačka a jej príbuzní majú štíhle telo, gulatú hlavu, drapľavý jazyk a ostré vtažiteľné pazúry. Spoločným menom voláme ich: „mačkovitými“ (mačskafélek).

3. Lasica (menyét). Má podlhlé, na vrchu červenobarnavé a na spodku biele telo. Hlavu má malú, nohy krátke a ostrými pazúrami opatrené. Zdržuje sa v hĺbkach dreva, v dutých stromoch alebo v podzemných dierach; je smelá a krvožíznivá, na toľko, že aj poľné a domáce zajace áno i kury napadúva, obyčajne však myšami, potkanami a kriticami sa živí.

Príbuzní lasice sú: Tehor (görény), zdržuje sa rád v blízkosti ľudských bydlísk a robí medzi hydrom veľkú škodu. — Kuna (nyest), drhne vtakov, z ktorých obyčajne len krčev vyssaje. — Sobol (czo-boly), žije len v Rusku a dáva najdrahší prám. — Vydra (vidra), vie výborne plávať, živý sa rybami a rakami. — Jazvec (borz), v noci vychodí na lov, kynožiac myši, žaby a hmyz; žere ale i kôrienky a lesné ovocie.

Lasica a jej príbuzní majú štíhle telo, krátke nohy, ostré a nevtažiteľné pazúry. Jích hryz je úplný. Spoločným menom volajú sa: „lasicovitými“ (menyét-félek).

4. Medveď barnavý (barna medve). Má nemotorné telo a na ňom dlhú srst, potom končitý pysk a krátke chvosť. Pazúry nôh sú silné, dlhé a ostré. Stúpa na celú šlapu. Živí sa menšími lesnými zvieratami, hmyzom, šípkami, čučoriedkami a inými divými plodami. Kde tu napadá však i väčšie domáce zvieratá; človeku býva nebezpečným len nadrážený alebo poranený. Cez zimu spí v podzemných dierach. Jeho bunda je vzácna a mäso jedlé. — **Medveď ľadný (jegesmedve),** žije okolo Severného ľadomora, kde býva lovený pre vzácnu svoju kožu. — Medvede majú nemotorné telo a stupajú na celú šlapu; preto volajú sa „šlapachodé“ (talponjárók).

Psovité, mačkovité, lasicovité a medvedovité zvierajú majú ku roztrhaniu korystí silné zuby a ostré drápy, a

ponevác živia sa zväčša mäsom druhých zvierat, menujeme ich „dravcami“ (ragadozók).

Jednokopytné (egyptások). — **Kôň** (ló), je najšľachetnejšie a najužitočnejšie domáce zviera. Má podlhastú hlavu, živé oči a krátke dohora stojace, pohyblivé uši; z bokov stlačený krk a na ňom hrivu, naokruhly drieb, zakončený ocasom s dlhým vlasom. Stihle a mocné nohy, majú len po jednom, rohovitom kopytom ovinutom prste. Dľa barvy a veľkosti je mnoho odrodov koňských. Najkrajšie a najrýchlejšie kone sú arabské a anglické, najmocnejšie ale meklenburské. — Kôň žere trávu, seno, ovos. Upotrebuje ho k jazdeniu a ťahaniu; krom toho dáva srst, kožu, kosti a jedlé avšak nie obľúbené mäso.

Príbuzní koňa sú: **Osol** (szamár), má dlhé uši, na konci chvosta chomáč a čierny križ na chrbte. Znameníť služby preukazuje v hornatých krajoch, kde rozličné bremená opatrne prenáša. — **Zebra** (zebra), je biela s čiernymi pruhami; žije v Afrike.

Kôň a jeho príbuzní majú na každej nohe len po jednom, rohovitom ovinutom prste čili kopyte; preto menujú sa „jednokopytné“ (egyptások).

Dvojkopytné (képtások). — 1. **Rožný statok** (szarvasmarha). Ku rožnému statku patria tie domáce zvieratá, ktoré sú známe pod menom: bujaka (bika), vola (ökör), kravy (tehén), jalovice (üsző), junca (tinó) a teľata (borju). Ich telo pokrýva krátka, rovnak dlhá srst, rozličnej farby. Na plochom čele majú po dva valcovité a duté rohy. Hrubý pysk (chriapa) je holý a vždy vlhký a jazyk drsný. Vo vrchnej čelusti nemajú rezákov (met-szőfog). Chvost končí sa do vlasatého chomáča. Na každej nohe majú po dva veľké, kopytami ovinuté prsty, na ktoré stúpajú a po dva menšie (ratice), ktorými sa zeme nedotýkajú. — Živia sa výlučne

rastlinami a majú zvláštne usporiadaný žalúdok. Tento pozostáva zo 4 oddielov. Hrubo požutý pokrm ide najprv do „bachora“ (bendó), odtiaľ rozmočený do „čepca“ (reczés gyomor); tu porobí sa do guľôčiek a vracia nazpät do pysku, kde sa znovu požíje. Toto menujeme *prežíváním* (kéródzés). Po druhom polknutí prichádza potrava do „knihy“ (száz-rétű) a z tejto konečne do posledného oddielu, totiž do „slezu“ (oltó), súvisiaceho s črevami. — Rožný statok je najužitočnejší v hospodárstve, lebo nie len že sa všetky jeho čiastky tela k rozličným cieľom upotrebiť môžu, ale krom toho prospievajú: veľikou silou, mliekom, hnojom atď.

Sem patria ešte: **byvol** (bivaly) a **túr** (bölény).

2. **Ovca** (juh), je krotké a veľmi užitočné domáce zviera. Telo jej je valcovité a vlnou pokryté. Samec: barani (kos) a škopi (ürü) majú zakrútené a uhlaté rohy. Rozoznávame viac druhov oviec; najchýrnejšie sú španielske, tak zvané „merino“ ovce. — Ovca dáva vlnu a mlieko; po smrti poskytuje nám mäso, kožu, loj a črevá, z ktorých robia struny na husle.

Príbuzní ovce sú: **Koza** (kecske), má dlhú a hrubú srst a pod pyskom bradu. Osoži dobrým mliekom, srstou, mäsom a kožou; zo srsti daktorých druhov (kašmirskej: kasmir-kecske a angorskej: angora-kecske) dorábajú sa drahé tkaniny. — **Kamzík** (zerge), žije na najvyšších vrchoch Európy.

3. **Srna** (öz), je pekné, štíhle lesné zviera, zrzavo-červenej barvy. Srnec (hím, özbak) nosí na hlave krátke parohy (agancs), ktoré pozde v jaseňi shadzúva a na miesto nich, na jar, zas nové dostáva. Samička menuje sa *šutou* (suta). — Srna dáva dobrej chuti mäso a kožu.

Príbuzní srny sú: **Jeleň** (szarvas), s veľkýma parohama a peknou postavou. Samica nemá parohov. — **Sob** (iramgím), v severných ľadných krajoch nahrádza naš rožný statok.

Sem patria ešte: **Velblúd** (čili **fava** (teve), je nepekné ale veľmi užitočné zviera. **Dromedár** (egy-pupú teve) má jeden, **drabár** (két-pupú teve) dva hrby na chrbte; oba sú v Asii a v Afrike domovom a len jejích pomocou je možno cestovať v piesoč-natých púšťach tamejších krajín. — **Láma** (láma), obýva najvyššie vrchy južnej Ameriky; dá sa i skrotiť a býva najposlušnejším domácim zverom. — **Žirafa** (zsiráf), najvyššie pozemské zviera; žije v Afrike.

Rožný statok, ovca, srna atď. majú na každej nohe po dva, rohovatým kopytom ovinuté prsty; preto všetky tieto zvery menujeme „dvojkopytnými“ (kétpatások). Menujú sa ináč i „prežuvavce“ (kérödzök), lebo pokrm už raz prehltnutý — zo žalúdka do pýsku na-zpäť privedený — znovu prežúvajú.

Viackopytné (többpatások). — **Sviňa** čili **oš-paná** (disznó, sertés). Samca voláme kancom (kan-disznó), samicu prasieou (kocza) a mladé prasatom (malacz). Sviňa má neforemné, škutinami a na chrbte štetinami pokryté telo a na každej nohe po 4, roho-vatinou ovinuté prsty; stúpa ale len na dva predné. Hlava končí sa do chrupkovitého a nahého rypáka. Očné zuby čili kly (agyar), má veľké, hákovité. — Sviňu chovajú skoro v každom gazdovstve. Osoží mäsom, slaninou a masťou. Najznámejšie odrody sú: mangolica, bakoňská a salontská sviňa. — **Divá sviňa** (vaddisznó) žije v močaritých lesnatých kra-joch Európy a strednej Asie. Od nej pochádza sviňa domáca.

*Sem patria ešte: **Nesorožec** (orrszarvú), nemo-torné zviera v Afrike s jedným alebo dvoma rohama na nose. — **Slon** (elefánt), najväčšie na suchej zemi žijúce zviera. Má dlhý, ohebný rypák, na jehožto konci nalezá sa prstu podobný mäsitý výrastok, ktorým lapá. Z vrchnej čelusti vyčnievajú mu dva veľké zuby, ktoré dávajú vzácnu a drahú slonovú kosť (elefántesont). Žije v Indii a v Afrike.*

Sviňa, nosorožec a slon majú na každej nohe viac rohovitínou pokrytých prstov a preto menujú sa spoločným menom: „viackopytné“ (többspatások). Delíme ich na štetinaté: sertések (svine), na hrubokožce: vastagbőrűek (nosorožec) a na rypákovité: orrmányosak (slon).

Hlodavce (rágcsálók). — **Zajac** (nyúl). Často vidáme ho na poliach a v lesoch. Má dlhé uši, rozštiepený vrchný pysk, krátky a do hora ohnutý chvost a o veľa dlhšie zadné nohy než predné. Ostrými rezákmi rád hryze, hlodá; očné zuby mu chybujú. Spáva s otvorenými očami. Je veľmi plachý a bojazlivý. Mäso jeho je chutné a srst potrebuje sa na klobúky. Skodí obžieraním poľných plodov a mladých stromkov. — **Zajac domáci** čili **králik** (házi nyúl), býva v podzemných dierach, ktoré si sám hrabe.

Sem patria ešte: Myš (egér) a **potkan** (patkány), zvieratá vôbec známe, škodlivé, všetko hryzúce. — **Veverica** (mókus, evet), veselá a obratná zvieratko našich lesov a sadov. Živí sa semenami ihličnatých stromov, orieškami, bukovicou. — **Krečok** (hörcsög) a **sysel** (ürge) sú veľmi škodlivé, lebo do podzemných dier svojich na poli mnoho obilného zrna vnášajú. — **Bobor** (hód), je najzvláštnejší hlodavec, ktorý si nad vodou stavia viacpátrové búbky, v nichž čeladne bydlí. Žije v Asii a v Amerike. Z jeho srsti robia sa tie najdrahšie klobúky.

Zajac, myš, potkan, veverica, krečok atď. majú v hornej a v dolnej čelusti po dva ostré, dlátkovité rezáky, ktorými všetko prehryzujú a ohlodávajú; preto menujú sa „hlodavce“ (rágcsálók).

Hmyzožravce (rovarevők). — **Krtica** (vakondok), je tela valcovitého, jemnou, modročiernou srstou pokrytého. Nohy má krátke, oči veľmi malé. Hlava sa končí do dlhého citlivého rypáka. Predné nohy sú lopatkovité. Tymi hrabe a rypákom ryje. Žije pod

zemou, hľadajúce si obyčajne ráno, cez poludnia a pred večerom potravu, záležajúcu z hmyzu a rozličných pandrav, ktoré podžierajú rastliny. Krtica je tedy veľmi užitočné zviera.

Sem patria ešte: **Jež** (sün, tuskés disznó), je všade, vyjmúc brucho, pokrytý pichlákami (bodlinami), pod ktoré sa včas hroziaceho mu nebezpečenstva vťahuje. Živí sa krom hmyzu i myšami, žabami a ovocím. — **Rysok** (eziczkány), najmenší ssavec; má končitý, pohyblivý rypák. Živí sa výlučne hmyzom.

Krtica, jež a rysok majú končitý rypáčok a krátke ku hrabaniu spôsobné nohy. Ich hryz je úplný. Ponevác všetky živia sa hmyzom: menujeme ich spoločným menom: „hmyzožravce“ (rovarevök).

Letúne (röpkedök). — **Netopier** (denevér). Má telo myšaciemu podobné, avšak medzi prednými a zadnými údami, jako aj medzi dlhými prstami predných údov má rozťahnutú blanu, pomocou ktorej lietat môže. Cez deň a cez zimu spí pod strechami, vo väziach lebo v dutých stromoch; na súmraku a na svite poletujúc, chytá a žere škodlivý hmyz, čím nám užitočný je. — *Príbuzný netopiera je upír* (vampir), v južnej Amerike; spiacim ľudom a zvieratom krv z tela ssaje.

Netopier a upír lietajú pomocou blany, ktorou sú medzi prednými a zadnými údami a medzi prstami predných údov opatrené; preto menujú sa „letúne“ (röpkedök).

Opice (majmok). — **Turecká opica** (török majom). Ohľadom tela podobá sa človeku. Je asi 1 meter vysoká. Telo má šedou srstou pokryté, tvár holú a mäsovej farby. Predné i zadné nohy sú rukovité a veľmi spôsobné ku lapaniu. Hryz má úplný. Živí sa najviac ovocím. — **Turecká opica** je jediná,

ktorá sa i v Europe, v okolí Gibraltáru nachodí; pôvodnou vlasťou jej je Afrika. V hustých lesoch tejto čiastky sveta žije veľké množstvo všelijakých opíc, medzi nimi obrovská **gorilla** (gorilla) a **op čierny** (šimpánz). I v Amerike žijú opice, ktoré vyznačujú sa dlhým, ovýjavým chvostom. — Opice sú bystré a učenlivé zvieratá; všetko, čo vidia robiť, rady nasledujú.

Tieto zvieratá majú všetky štyri nohy tak usposobené jako ruky, preto menujú sa, „štvorrúké“ (négykezűek) čili „opice“ (majmok).

Bezzubce (foghíjasok). — **Leňochod** (lajhár), podobá sa opiciam; má guľatú hlavu a dlhé srpovité pazúry. Predné a očné zuby mu chybia. Je nemotorné a lenivé zviera. Vlasťou je mu Brazília. Živí sa z lísta stromov.

Sem patria ešte: mravenčiak (hangyaevő) a pásovec (öves). Všetky tieto zvery sú buď celkom bezzubé alebo len čerenové zuby majúce, prečo i menujú sa „bezzubce“ foghíjasok).

Váčníky (erszényesek). — **Klokán** (kenguru), v Austrálii žijúce zviera. Na malej hlave tréia priame a končité uši. Dlhé a silné zadné nohy mu nedovolia riadne chodiť, než iba skákať. Na bruchu má vak (vrecko: erszény), v ktorom samica svoje nevyvinuté mladé nosieva, dokiaľ ne odrastú.

Príbuzný klokan je vačica (fiahordó), žije v južnej Amerike. — Klokán a vačica majú na bruchu vak, v ktorom samice svoje nedospelé mladé nosievajú; preto menujú sa „váčníky“ (erszényesek).

Plútvonohé (úszólábúak). — **Tuleň** (fóka), je morský ssavec. Má valcovité, ku zadu zúžené telo, psovi podobnú hlavu a hryz jako dravce. Nohy má plútvovité. Zdržuje sa v severných morách spolkovito a živí sa rybami. — Príbuzným tuleňa je mrož

(rozmar), z vrhnej čelusti trčia mu na dol dva dlhé očné zuby (kly); žije ako predošlý. Oba bývajú lovené pre kožu, obyčajne na obťahovanie kufrov, pre masť a mäso, posledný ešte aj pre kly, ktoré sa čo slonová kosť upotrebujú.

Tuleň a mrož majú plútvam podobné nohy, odkiaľ i jejích spoločné meno: „plútvonohé“ (úszólábúak).

Veľryby (czetek). — **Veľryba** (bálna). Je ohromnej rybe podobné morské zviera. Váži i za 200 volov. Jej koža je holá, na vrchu čierna a pod spodkom biela. Hlavu a ústa má veľmi veľké, pažerák ale tak úzky, že len malé ryby a iné morské zvieratká prehltnúť môže. Na miesto zubov má v hornej čelusti rohovú kosť, tak zvaný „fispán“ (halsont). Hore na prostred hlavy otvárajú sa dve nozdry, striekajúce otvory. — Loví sa pre tuk, z ktorého dorába sa ryboolej (halzsír), a pre kosť.

Sem patrí ešte delfín (delfin). — Veľryba a delfín majú ohromným rybám podobné telo, prečo i menujú sa „veľryby“ (czetek).

Dravce, jednokopytné, dvojkopytné, viackopytné, hlodavce, hmyzožravce, letúne, opice, bezzubce, včovníky, plútvonohé a veľryby donášajú na svet živé mladé, ktoré za istý čas pridávajú, preto menujeme ich spoločným menom „ssavcami“ (emlősök). Všetky majú v tele kostru, červenú a teplú krv a dýchajú pľúcami.

II. Vtáky. — Madarak.

Kury (tyúkok). — **Kura domáca** (házi tyúk). Samčoka voláme *kokútam* (kakas), samičku *slipekov* (jércze) a mladé *kurčatom* (csirke, csibe). Telo má perím pokryté. Hlava končí sa do rohovitého zobáku. Na vrhnej čiasťke hlavy má červený „hrebeň“ (taréj), na spodnej čiasťke ale mäsitú výrostku. Jej

okončiny sú: dve krýdla, dve nohy. Krýdla má krátke, prečo i ťažko lieta. Na nohách má po štyri prsty, opatrené mocnými pazúrami ku hrabaniu; tri z nich sú obrátené ku predu, jeden ale ku zadu. Samec, ktorý je vôbec značne väčší a živšie farbený, nosí ešte i ostrohu. Kohút kykyriká zvlášte na svitáni, a sliepka kotkodáka po každom snesení vajíčka. Neodberajú-li sa jej vajíčka, naniesie ich 15—16 a vysedí ich; odberajú-li sa jej ale, naniesie ich do roka i 150. Okrem vajec poskytuje nám kura i chutné mäso. Živí sa zrnom, hmyzom a červami. — *Príbuzní domácej kury sú: Perlička* (gyöngytyúk) a *páv* (páva), chovajú sa pre okrasu v panských dvoroch. *Morka* (pulyka), dáva chutné mäso. *Bažant* (fácán), ktorého mäso považuje sa za najchutnejšie z celej drobeže. *Prepelica* (fürj), *kuropta* (fogoly), *jarabica* (esászármadár) a *tetrov* (fajd) sú kury žijúce v lesoch a po poliach, ktoré pre chutné mäso rady polované bývajú.

Kura a jej príbuzní majú tupý zobák a silné k hrabaniu spôsobné nohy. Z vajca vyšlé mladé sú dosť vyvinuté a znajú hneď i behať, t. j. sú nekrmivé (fészek-hagyók). Tieto vtáky menujeme spoločným menom: „kury“ (tyúkok).

Holubovité (galambok). — **Holub** (galamb). Zobák má rovný, u koreňa voskovitou blanou pokrytý. Krk a nohy jeho sú krátke, krýdla ale dlhé a končité. Vyznačuje sa krotkosťou, pestrosťou peria a rozličnosťou druhov. Živí sa výlučne zrnom. Skoro každý mesiac vychová dvoje mladých. Je od dávna vtákom domácim a chová sa zvlášte pre chutné mäso. Pre rýchle a obratné lietanie ho i čo listonosiča upotrebujú. — *Príbuzní holuba sú: Holub divý* (vad-galamb) a *hrdlička* (gerlice), známa po svojom volaní „cukrú“.

Holub a jeho príbuzní majú rovný, pri koreni mäkký zobák. Ich mladé prichodia na svet nevyvinuté a

preto krmia ich z prvu staré: sú krmivé čili hniezdoši (fészeklakók). Tieto vtáky menujeme „holubovité“ (galambok).

Pluváky (úszók). — **Hus** (lúd), popri kurách je najužitočnejším domácim vtákom. Zobák má žltorečvený, po strane zubkovatý, nohy krátke, červené a k plávaniu ustrojené, t. j. medzi prstami plávacou blanou opatrené. Perie má husté, aby vodu neprepúšťalo, potiera ho tukom, ktorý sa nachodí nad chvostom, v tak zvanej tukovej žlazy (zsírtirigy). Živí sa rastlinami, zrnom, rybami a inými vodnými zvieratami. Dáva nám nielen chutnú pečienku ale i masť a perie. — *Príbuznými husy* sú: **Kačica** (kaesa; rucza), rada sa zdržuje vo vode, kde malé ryby, žaby atď. hľadá. **Labuť** (hattyú), chová sa na rybníkoch pre okrasu. **Pelikán** (gödény), pod zobákom má kožené vrecko, v ktorom svojim mladým potravu nosieva.

Hus a jej príbuzní majú krátke nohy a medzi prstami plávaciu blánu; preto menujú sa „pluváky“ (úszók).

Bahnáky (gázlók). — **Bocian** čili **čáp** (gólya). Je na 1 m. vysoký a okrem čiernych krýdel celkom biely. Zobák má dlhý a rovný, červený, jako i nohy. Je stehovavý vták; k nám prichádza hneď z jara a trávi leto v blízkosti ľudí. Brodí sa v močarínach a bahnách, kde si potravu: žaby, hadov atď. vyhľadáva. Hniezdo svoje klade na vysokých stromoch lebo i na domoch, a síce z raždia a konárov. Obyčajne snesie 2—4 vajcia, na ktorých striedavo sedí samička so samcom. Na podzim odletuje do Afriky. — *Príbuznými bociana* sú: **Volavky** (gémek), ktorých samci na temeni krásny chochol z peria mávajú. **Zorav** (daru), pekný popolavý vták. **Sluka** (szalonka), ktorá pre svoje chutné mäso polovaná býva. **Lyska** čili **vodná slietka** (szárcsa) a **čajka** (bibicz).

Bocian a jeho príbuzní majú dlhé zobáky a nohy a znamenite brodia sa po vode. Spoločným menom menujú sa „bahnáky“ čili „brodivé“ (gázlók).

Pevce (éneklók). — 1. **Vrabec** (veréb). Je usadlý, dobre známy vták; zdržuje sa v blízkosti ľudských príbytkov. Zobák má silný a kuželovitý, nohy krátke; nechodí, ale skáče. Jeho hlas je čvrikanie. Hniezdi na stromoch a pod pokrovmi stavísk; lažie 2—3 krát prez leto. Živí sa zrnom a škodlivým hmyzom.

Sem patria ešte: pestrôbarevný stehlík (stiglicz), peknohlasý čížik (csiz), vysokolietajúci škovránok (pacsirta), pinka (pinty), strnádko (sármány), sýkorko (ezinke), konôpka (kenderike) a žltobiely kanárik (kanári), pre príjemný spev najobľúbenejší domáci spevec. Všetky majú kuželovitý zobák, prečo aj menujú sa „kuželozobce“ (kúpcsőrűek).

2. **Lastovička** (fecske), je čo milý zvestovateľ jara veľmi obľúbená. Na chrbte je modročierne a pod spodkom biela. Zobák má rozklanný, rozzaviteľný (klanozobec: hasadcsőrű), krídla dlhé, chvost vidličkovitý a rýchlo zná lietieť. Nohy sú krátke a ku liepaniu spôsobilé. Hniezdo si stavia z blata pod odkvapom domov. Živí sa len drobným hmyzom, ktorý lapá v letku. V jaseňi odchádza do teplejších krajov.

3. **Slávik** (fülemile), kráľ spevavých vtákov; čo do farby a veľkosti podobá sa vrabcom. Zobák má rovný a tenký: šidlovitý. Najradšej býva na kraji listnatých lesov a v krovinách a živí sa hmyzom. Hniezdi blízko zeme. Na zimu ťahne do teplejších krajov.

Sem patria ešte: drozd (rigó), červienka (veresbegy), oriešok (ökörszem), trasorítka (barazdabillegető). Všetky majú šidlovitý zobák, prečo aj menujú sa „šidlozobce“ (árcsőrűek).

4. **Vrana** (varju), je čiernej a popolavej barvy;

zobák má silný a hrubý. Žije vo väčších krdloch po poliach, kde požere množstvo hmyzu, červače a myši, čím stáva sa nám užitočnou. — *Príbuznými vrany sú: krkavec (holló), kavka (csóka), straka (szarka), sojka (szajkó, mátyás) a špačok (seregély).* Všetky majú hrubý zobák; preto nazývame ich „*hrubozobcami*“ (vastagesőrűek).

Vrabec, stehlík, lastovička, slávik atď. majú v hrdle spevný ústroj, ktorým vydávajú čvirikavý, kvákavý alebo príjemný hvizdajúci hlas; preto spoločným menom menujú sa „pevce“ (éneklök).

Lezce (kúszók). — Kukučka (kakuk), dostala meno od výkriku svojho. Barvy je popolavej s bielymi prúhami. Nohy má k lazeniu spôsobné, t. j. dva prsty sú vo pred, a dva do zadu obrátené. Prichádza k nám pozde na jar, a odchodí v čase v jaseňi. Živí sa hmyzom zvlášte ale húsenicami, z tej príčiny nám je veľmi užitočná. Najzvláštnejšia vlastnosť kukučky je tá, že nesie vajcia, po jednom, do hniezd menších vtákov, ktoré jej ich nielen vyľahnu, ale aj mladé odchovajú. — Príbuzní kukučky sú: Datli (harkályok), z pod stromovej kôry vyhubávajú všelijaký hmyz, ktorý im slúži za pokrm. Papagaje (papagájok), žijú v Amerike a v Afrike; naučia sa hlas ľudský lebo zvierací napodobňovať.

Kukučka a jej príbuzní majú nohy usposobené ku lezeniu; preto spoločným menom menujú sa, „lezce“ (kúszók).

Dravce (ragadozók). — 1. Jastrab (héja). Oči má po stranách malej hlavy a telo tuhým perím pokryté; farby je barnavo-popolavej s tmavými prúhami. Vrehnú čiastku zobáku má zahnutú a mocné pazúry kosákovité. Zdržuje sa v blízkosti dedín a je veľkým nepriateľom holubov a domáceho hydu, na ktorý i na dvore robieva útok. Za korystou chodí len vo dne; krom hydiny draví všelijakého druhu vtáky.

Sem patria ešte: **Sup bradatý** (szakállas keselyű), najväčší dravý vták v Europe, odnáša srny, ovce, kozy a iné zvery. **Orol** (sas), pre neobyčajnú silu, vysoké lietanie a vznešený pohľad sa i kráľom vtáctva menuje. **Sokol** (sólyom), je odvažlivý dravec, ktorého kedysi k honbe iných vtákov upotrebovali. Iní známi dravci sú: **krahulec** (karvaly), **myšiaň** (ölyv), **kaňa** (kánya) a **pustovka** (vérèse).

2. **Sova ušatá** či **uhu** (füles bagoly). Má veľkú guľatú hlavu s veľkýma ku predu obratényma očima a mäkké perie na tele. Jej krátke zobák je hnedý od koreňa hákovito ohnutý. Nad ušami má kycky z peria. Nohy sú až k pazúrom operené. Obýva väčšie hory Európy a Asie, kde času nočného loví menších ssavcov a vtákov. — Jej príbuznými sú: **Sova pálená** (lángbagoly), má veľký venec z peria okolo očí. **Kuvik** (csuvik), o ktorom pôverčiví ľudia myslia, že na ktorom mieste zakuviká, tam niekto zomre.

Jastrab, sova a jejích príbuzní majú mocný ohnutý zobák a ostré pazúry, a pretože živia sa mäsovitých zvierat, menujeme ich „dravcami“ (ragadozók). Delia sa na denných a nočných dravcov (nappali és éjjeli ragadozók).

Behavce (futók). — **Pštros** (strucz), najväčší vták. Hlavu má malú, krk dlhý a driek hrubý. Dlhé a holé nohy majú len po dva prsty. Zná výborne behať, lietať ale nemôže, lebo je riedkym pápernatým perím pokrytý. Býva spolkovito na púšťach Afriky; živí sa rastlinnými látkami. Chytajú ho hlavne pre ozdobné čierne a biele perá.

Sem patria ešte: **kazuár** (kazuár) a **emu** (emu). Všetky majú dlhé a silné nohy a rýchlo behajú; preto menujú sa „behavce“ (futók).

Kury, holubi, pluváky, bahnáky, pevce, lezce, dravce a behavce majú telo perím pokryté a ku lietaniam usposobené. Jich mladé ťažú sa zo škrupina-

tých vajec, z väčšej čiastky vysedením starých. Majú červenú a teplú krv a dýchajú pľúcami. Tieto zvery menujeme spoločným menom „vtáky“ (madarak). Všetkých vtákov delíme: 1. na kŕmivých (fészeklakók), 2. na nekŕmivých (fészekhagyók).

III Plazy. — Hüllök.

Jašterice (gyíkok). — **Jašterica obecná** (közönséges gyík), vrtké, bojazlivé zvieratko. Má podlhasté, vretenovité, šupinami pokryté telo a štyri nohy s ostrými pazúrami. Zuby má drobné a ostré, jazyk dlhý a na konci rozpoltený. Je šedozeleňá, na chrbáte s čiernym prúhom. Nalezá sa všade na skalnatých a slncu vystavených miestach. Živí sa hmyzom. Na zimu zalieza do podzemných dier. Samička klade 6—8 hrachu podobných vajíčiek, z ktorých vyliahnú sa mladé teplotou slnka. — *Príbuzní jašterice obecnej sú: Jašterica zelená* (zöld gyík); **drak lietaťavý** (repülő sárkány); **slepúch** (törékeny kuszma). **Krokodil** (krokodil), žije v Níle a iných riekach horúceho podnebia; je i človeku nebezpečný.

Jašterica obecná a jej príbuzní majú podlhasté, šupinami alebo štítkami pokryté telo a štyri krátke nohy. Živia sa zväčša hmyzom. Spoločným menom menujeme ich „jaštericami“ (gyíkok).

Hady (kígyók). — **Užovka vodná** (vízi sikló). Telo má dlhé, valcovité, beznohé a šupinami pokryté. V ustách má ostré zuby a dlhý rozpoltený, vyplaziteľný jazyk, ktorým maká. Pohybuje sa pухým svíjaním tela svojho; vo vode dobre pláva. Barvy je šedobelasej. Do roka sa viac ráz lieni, t. j. kožu obnovuje. Je neškodný a u nás najobyčajnejší had. Živí sa žabami, rybami, jaštericami a myšami. Rozmnožuje sa tenkoškrupinatými vajcami. V zime spí v podzemných dierach. — *Príbuznými užovky*

sú: **zmija** (közönséges vipera), **štrkáč** (csörgő kígyó), **okuliarník** (szemüveges kígyó) a **had obrovský** (óriás kígyó).

Užovka a jej príbuzní majú dlhé, valcovité, beznohé, šupinami pokryté telo. Spoločným menom nazývajú sa „hady“ (kígyók). — Hady sú jedovaté (mérgešek) a nejedovaté (nem mérgešek). Jedovaté hady majú vo vrchnej škrani po dva prázdne pohyblivé zuby, pod ktorými nachodia sa jedom naplnené mechúriky, z ktorých pri uhryznutí vteká jed do rany a zapríčinuje smrť. Z jedovatých hadov nachodí sa u nás len jeden druh, a sice: zmija čili vretenica (vipera).

Korytnačky (teknősök). — Korytnačka európska (európai teknősbéka). Menuje sa korytnačkou preto, lebo má celé telo zavreté vo dvoch pevných, korytu podobných štítoch, medzi ktorými nachádzajú sa otvory pre hlavu, chvost a 4 nohy. Každý štít skladá sa z viac daštin, z ktorých vrchné sú žlté, čiernymi škvŕnami posiate. Jej bezzubý pysk podobá sa zobáku. Žije v bahniach a jazerách európskych. Požiera červač, slimákov a rybky. Na zimu zahrabe sa do hlienu, kde spí. Liahne sa z vajec, ktoré klade blízko vôd do suchej zemi. Mäso má chutné. — *Príbuzní korytnačky európskej sú: korytnačka réka* (görög teknős) a **korytnačka obrovská** (óriás teknős).

Korytnačky majú celé telo zavreté vo dvoch pevných, dovedna srastených — pre hlavu a nohy otvorených — štítoch alebo korytkách, odkiaľ i meno korytnačiek. (teknősök) obdržaly. Zubov nemajú.

Jašterice, hady a korytnačky majú tvrdú kostru, červenú ale studenú krv a dýchajú pľúcami. Ich telo pokrývajú šupiny alebo štíty; lažú sa z pružných vajíčiek pomocou slnečnej teploty. Spoločným menom nazývajú sa „**plazy**“ (hüllök.)

IV. Obojživiteľce. — Kétéltűek.

Žaba zelená č. vodná (zöld vagy kecskebéka). Nachodí sa zhusta v stojácich vodách. Telo má široké, kožu úplne holú; barvy je zelenej s trima žltými pruhami na chrbáte. Zadné nohy má o veľa dlhšie, než predné a plávajúcou blankou opatrené. Živí sa hmyzom, slimáky a červami. Na jar vydáva na brehách riek a močarín známy krkavý hlas. V zime zalieza do bahna, v ktorom prespáva. Jej stehienka sa jedia. — Rozmnožuje sa vajčkami (tak zvanou žaburinou); klade ich na jar na vodu. Zo žaburiny vyšlé mladé, žaburienky (poronty) sú zprvu rybe podobné a dýchajú žiabrami (kopoltyúk). Pozdejšie narastú žubrienkam najprv zadné a potom predné nohy, načo žiabre zakrpejú, chvost sa ztratí, zviera zanechá vodu a dýcha pľúcami. Toto menenie tvaru tela voláme „premenou“ (átalakulás).

Sem patria ešte: **rosniak** (leveli béka), **žaba trávniká** (gyepi béka), **ropucha** (varangy) a **mlok zemný** (szalamandra).

Žaba vodná, rosniak, žaba trávniká, ropucha atď. majú tvrdú kostru; červenú ale studenú krv a dýchajú pľúcami. Prvú dobu svojho života a vývinu prežijú vo vode, neskôr ale môžu žiť buď na zemi, lebo vo vode; preto menujú sa spoločným menom „**obojživiteľce**“ (kétéltűek).

V. Ryby. — Halak.

1. **Kapor** (ponty). Je najčastejšou rybou v našich riekach a jazerách. Telo má pokryté okrúhlymi šupinami (halpénz). Na chrbáte je zelenobarnavý, po stranach a na bruchu pobelavý. Pohybuje sa plútvami; tie má na prsoch, na bruchu, na chvoste

a na chrbáte. V tele má nielen kostru, záležajúcu z tvrdých kostí, ale i pomedzi mäsom isté vláskovité kôstky, ktoré sa ostnami (szálka) menujú. Kapor je *ostitá ryba* (csontos hal). Dýcha žiabrami a rozmnožuje sa ikrami (ikra), ktoré klade na plytkú vodu. Živí sa hmyzom, červami a rastlinnými látkami. *Iné ostité ryby sú: pstruh* (pisztráng), *pulec* (lazacz), *šťuka* (csuka), *sumec* (harsca), *zubáč* (fogas), *úhor* (ángolna), *haring* (hering) a *treska* (tőkehal).

2. **Jeseter malý** (kis kecsge). Hlavu má podlhovastú, telo oblé a päť radovým štítom pokryté. Barvy je tmavošedej. Ocasná plútvá je nepravidelná, majúc krídlo horné dlhšie, než krídlo spodné. Miesto kostí ma len mäkké a ohebné chrupky (porcz). Jeseter je *chrupkovitá ryba* (porczos hal.) Nachodí sa v Dunaji a v Tise. Mäso jeho je veľmi chutné. Z ikier robia takzvaný „kaviar“. — *Iné chrupkovité rybý sú: jeseter obecný* (tok), *vyza* (viza) a *žralok* (czápa).

Ryby (halak) majú červenú, studenú krv, kostnatú lebo chrupkovitú kostru a dýchajú žiabrami. Jejich telo je pokryté šupinami alebo štítami. Zdržujú sa výlučne vo vode. Okončiny jejích sú plútvy. Liahnu sa teplotou slnca z pružných vajčiek (peték), ikry menovaných.

*

Ssavce, vtáky, plazy, obojživelné a ryby majú v tele tvrdú kostru, jejžto hlavná čiastka je chrbtová kosť (gerincz), pozostávajúca z viac obratlov; preto menujú sa jedným slovom „**obratlovými**“ (gerinczesek) zvieratami.

VI. Mäkyše. — Puhatestü állatok.

Slimák jedlý (ennivaló csiga). Často vídame ho na tónistých miestach v lesoch a zahradách. Má mäkké, slizovité telo. Na hlave má 4 tykadlá, z

níchžto dva sú dlhšie a očami opatrené. Pohybuje sa zdĺhavo pomocou mäsitej šľapy (hasláb) na bruchu sa nalezajúcej. Na chrbte nosí kuželovito krútenú škrupinu, do ktorej sa vtiahnuť môže. Živí sa šťavnatými rastlinami. Na podzim zalieza do zeme. — *Prí-
buzní slimáka jedlého sú: slimák polný* (mezei csiga) a *slimák bahenný* (posványi csiga).

Sem patria aj *lastury* (kagylók), majúce bezhlavé a tiež tak mäkké telo a dve vápnité korýtká; najznamenitejšie z nich sú: *perlovka* (gyöngykagyló), v nejž nachodia sa krásne, drahocenné perly: *zéva veľiká* (oriás-kagyló).

Slimáky a lastury majú mäkké, slizovité telo, ktoré pokrýva vápenitá škrupina. Spoločným menom menujú sa *mäkkyše* (puhatestű állatok).

VII. Hmyzy. — Rovarok.

Chrobáky (bogarak). — *Chrúst* (cserebogár). Hlavné čiastky tela jeho sú: hlava, hrud' (tor) a brucho (potroh). Na hlave má nepohyblivé, složené oči, ohánkovito rozcupkané tykadlá (csápok), a hryzavé ústa (kusadlá: rágók). Hrud' pozostáva z troch krúžkov (gyűrűk); na každom z nich má po dve nohy. Na vrchu druhého a tretieho krúžiku má štyri krýdelka. Prvé dve, tak zvané „krovky“ (szárnyfedél) sú nepriezračné a tvrdé, zadné dve či opravdivé krýdelka sú blanovité, priezračné a žilkami pretkaté. Brucho je zo sedem krúžkov složené. Dýcha vzdušnými trubočkami (priedušnice: légcsövek) na stranach tela sa otvarajúcimi, a má bielu a studenú krv. Rozmnožuje sa vajíčkami (peték). Z vajíčok do zemi nakladených vyšlé živočíchy sú červu podobné a menujú sa pandravami (pajor). Pandravy žijú v zemi tri roky, kde podžierajú korené rastlín. Po tretom roku premení sa pandrava na pupu (báb), z nejžto na prídeu jar vynde dokonály chrúst, ktorý hneď

pustoší stromy. Postup tento menuje sa *premenou dokonalou* (tökéletes átalakulás).

Sem patria ešte: strevlec (futóbogár), *svetluška* (cingolány), *sväto-janská muška* (Szent-János-bogár), *španielská muška* (kórisbogár), *májovka* (nünüke), *tesárik* (ezinczér), *hrohárík* (temetőbogár), *slnečnica* či *pánboškova krávička* (böde), *kožojed* (szalonna-bogár), *roháč* (szarvasbogár), *potápnik* (fekete csibor), *zpružník* (vetési szökesér), *pilúse* (zsuzsokfélék) a *červotoče* (szúfélék).

Chrúst, strevlec, svetluška atď. majú kusadlá a štyri krídla, a síce horné tvrdé a spodné blanovité. Tieto hmyzy menujeme spoločným menom „chrobáky“ (bogarak).

Blanokrýdla (hártvás-szárnyúak). — *Včela* (méh). Žije vo veľkých spoločnostiach, v ktorých sa nachodí len jedna plodná samička, tak zvana kráľovna (királyné), potom niekoľko sto samecov či trúdov (here) a viac tisíc pracovníc (dolgozó), Pracovnice sú zo všetkých najmenšie a majú na konci tela jedovaté žihadlá a na zadných nohách z niekoľko radov chlpkov zostavenú „kefočku“ (kefe), k tomu malú priehlbinku, takrečený „košíček“ (kosárka), všetko ku stieraniu a sberaniu kvetného prachu. Trúdy sú niečo väčšie, nemajú ani žihadla ani kefky. Kráľovna je najväčšia, nemá kefky, len dlhé brucho a na konci trubkovité kladielko (tojócsó). Ostatne je telo včiel chlpaté, hlava, prse a brucho hlbokým zárezom jedno od druhého oddelené. Na hlave pozorovať krom dvoch veľkých, složených očí, ešte 3 menšie, bodkaté a jednoduché a k tomu tenké tykadlá; ústne ústroje sú z čiastky hryzavé, z čiastky ssavé. Na prsach nachodia sa 4 nerovno veľké, priezračné a blanasté krídla. — Pracovnice sú najužitočnejší údovia spoločnosti; sbierajú prášok kvetný a smok medový, a vyrábajú ho na med a vosk, tvoriac z tohoto posledného šesťhranné buňky, slúžiace k schovávaní medu a vychovávaní mla-

dých; ony krmia mlad, čistia úl atď. Kráľovna klade na jar vajíčka; z tých vyľahnu sa beznohé larvy (kukaczk), z ktorých vyvinú sa behom 10—12 dní dokonale včely. Z vajíčok vyvinie sa i niekoľko matiek. Keď sa včely v úle rozmnožily, stehuje sa stará kráľovna s čiastkou pracovníc z úlu, aby si na inom mieste nové hospodárstvo zariadily. To menujeme rojením (rajzás). Jedon úl môže sa i 2 lebo 3 razy rojiť.

Sem patria ešte: čmel (poszméh), osy (darázsok), mravec (hangya), dubienka (gubacs-darázs) a lumok (fürkész). Všetky majú 4 blanasté krýdla, preto menujú sa spoločným menom „blanokrýdla“ (hártýás-szárnyúak).

Dvojkrýdla (kétszárnyúak). — **Mucha domáca** (házi légy), je nepríležitostý, dotieravý hmyz. Má 2 blanasté, priezračné krýdla, 6 nôh a ssavé ústne ústroje. Živí sa tekutými látkami. Vajíčka nesie do smetí a trusu. — *Príbuzní muchy domácej sú: brmbál (dongólégy), ovad hovädzí (marhalégy) a komár (szúnyog). Sem patrí ešte i blecha (bolha).*

Mucha domáca a jej príbuzní majú ssavé ústne ústroje a dve blanasté krýdla; preto menujú sa „dvojkrýdla“ (kétszárnyúak).

Motýle (pillangók). — **Hodbabník** (selyemlepke), je jediný motýľ, ktorý človeku osoh prináša. Pôvodná jeho vlasť je Čína, odkiaľ dľa povesti, priniesli ho do Európy dvaja mnísi v dutých paličiach. Telo má tlsté a chlpaté, krýdla špinavobiele. Samička nesie jako proso veľké vajíčka, počtom 300—400, ktoré prezimujú a len v príducu jar vyvíňujú sa z nich malé huseničky (hernyók). Tieto živia sa morušovým listom, sú veľmi pažravé, rastú rýchlo a lieňa sa štyri razy; konečne zamotajú sa do tenučkých, hodbabných vlákeniek. Po 18—20 dňoch preborí motýľ zámotok. Chceme-li hodbáb zámotku upotrebiť, musíme pupy, prv než sa motýľ prežral, v horúcej peci usmrtiť.

Príbuzní hodbabníka sú; **lyšaj pávový** (nagy pávaszem), **smrtohlav** (halálfejúlepke) a **mole** (molyok). Tieto chovajú sa vo dne skryto na tmavých miestach a lietajú len v noci; preto menujú sa „*nočné motýle*“ (éjjeli pillangók). — Ku „*denným motýľom*“ (nappali pillangók) patria: **belások zelný** (káposzta lepke), **belások ovocný** (galagonya-lepke), **motýl vlastovčí** (fecskefarkú pillangó) a **smútnik** (gyászlepke.)

Hodbabník a jeho príbuzní majú skrutený sosák (pödrött nyelv) a štyri šupinaté krýdla; jejích larvy voláme husenicami. Spoločným menom nazývajú sa „motýle“ (pillangók).

Rovnokrýdle (egyenes-szárnyúak). — **Kobylka zelená** (zöld szöcske). Skáče po poliach a lúkach. Má 2 páry úplne kryjúcich sa krýdel, dlhé tykadlá, hryzavé ústne ústroje a skákové zadné nohy. Živí sa rastlinami a je škodlivá. Trením nôh o krýdla vydáva cvrkavý hlas. — *Príbuzní kobylky zelenej sú: kobylka stehovavá* (vándor-sáska), **cvrčok** (tücsök), **krtonoh** (lótetű), **šváb** (svábbogár) a **ucholák** (fülbemászó).

Kobylka zelená a jej príbuzní majú hryzavé ústne ústroje a štyri rovné krýdla; preto menujú sa „rovnokrýdle“ (egyenes-szárnyúak).

Sitokrýdle (reczés-szárnyúak). — **Hlavátka** (szitakötő), má veľkú hlavu, dlhé a tenké telo a 4 rovnak veľké sieťovité krýdla. Nachodí sa okolo potokov a lapá hmyz. — *Príbuzní hlavátky sú: vodná mucha* či **jepica** (kérész vagy Tiszavirág), **termít hryzavý** (termesz) a **mravkolev** (hangyales).

Hlavátka a jej príbuzní majú sieťovité krýdla a preto menujú sa „sitokrýdle“ (reczés-szárnyúak).

Polokrýdle (félfedelűek). — **Ploštica polná** (mezei poloska). Telo má vajcovité, ploské a štyrmi

krýdlami opatrené, z nichž vrchné sú polorohovité. Ústa sú v cucáčík pretvorené, ktorým môže i pichať. Žije na rozličných rastlinách a ssaje jich šťavu. Dotknutá vydáva nepríjemný zápach. — *Príbuzní ploštice polnej* sú: **ploštica obecná** (ágyi poloska), vydrží veľkú zimu a hlad i za viac mesiacov; — **mšice** (levéltetvek) a **filloksera** (fillokszera). Sem patrí ešte aj **voš** (tetú).

Ploštica a jej príbuzní majú ssavé ústne ústroje. Väčšina má štyri krýdla, z ktorých vrchné sú polorohovité; preto menujú sa „polokrýdla (félfedelűek).

Chrobáky, blanokrýdla, dvojkrydla, motýle, rovnokrýdla, sitokrýdla a polokrýdla majú na tri diely (hlava, prse a brucho) rozdelené telo a tri páry článkovitých nôh. Rozmnožujú sa vajíčkami a podstupujú zvláštne premeny. Všetky tieto menujeme spoločným menom „**hmyzom**“ (rovarok).

VIII. Pavúky. — Pókok.

Pavúk domáci (házi pók). Telo jeho pozostáva z prsohlavy (fejtor) a z brucha (potroh). Na spodku prsohlavy má štyri páry dlhých zarastených nôh, na vrchnej čiasťke osem složených očí. Pod bruchom nalezá sa 6 bradavíc s početnými otvory, nimiž vyteká lipková látka v podobe tenulinkých vlákeniek, ktoré pavúk dľa potreby nohami ďalej súka a do umelého tkaniva spája. Živí sa krvou hmyzov. — *Príbuzní pavúka domáceho* sú: **pavúk križiak** (keresztes pók), **kosec obecný** (kaszás pók), **roztoč svrabový** (rüh-atka) a **škorpion** (skorpió).

Pavúky srovnávajú sa v tom, že telo jejích pozostáva len zo dvoch čiasťok: z prsohlavy a z brucha; sú bezkrýdla a majú 8 nôh.

IX. Raky. — Rákok.

Rak potočný (folyami rák). Má telo tvrdou, vápenitou škrupinou pokryté a 5 párov nôh, z nichž prvý pár nosí veľké klepetá (olló) k uchvačovaniu potravy. Na hlave nachodia sa 2 složené, vypuklé oči a dva páry tykadiel, z ktorých dve sú dlhé, dve krátke. Chvost končí sa mu širokou plútvou. Vo dne zdržuje sa v pobrežných dierach, v noci leze alebo pláva nazpät, veslujúc chvostom a hľadá rybky, žaby, červy a iné zvieratá. V lete každého roku svlieka starú a dostáva novú škrupinu. Mäso jeho je chutné. — *Príbuzným raka potočného je rak morský* (tengeri rák).

Raky majú telo pokryté tvrdou vápenitou škrupinou, žijú vo vode, dýchajú žiabrami a rozmnožujú sa vajíčkami.

X. Červy. — Férgék.

Daždovec (földi giliszta). Žije všade vo vlhkej zemi. Má telo beznohé, valcovité, z 80—100 krúžikov složené a pri predku zaostrené; osobitná hlava a oči mu chybia. Živí sa nahnílymi rastlinnými látkami. Rozmnožuje sa vajíčkami. — *Príbuzní dažďovca sú: pijavica* (piócza), *hlísta* (bélgiliszta), *pasomnica* (pántlika-giliszta) a *trichín* (trichin).

Červy majú podhlé a beznohé telo, ktoré je z početných krúžikov složené; pohybujú sa rozťahovaním krúžikov.

XI. Osfnokožce, korale a prvoky. — Tüskebörüek, korallok és ósállatok.

Jež morský (tengeri tuskésállatt), je jako päst veľký, guľatý, bez hlavy a na celom povrchu po-

hyblivými ostami pokrytý. Na spodnej, niečo plochej strane má ústa.

2. **Koral červený** (nemes korall). Nachodí sa v Stredozemnom mori, prirastený na skalách; tvorí celé osady, ktoré podobajú sa rozkonáreným krom. Osady tie sú zdruká tvrdé, červené a na povrchu sliznatou blanou pokryté. Táto blana má po sebe mnohé duté bradavičky, v ktorých sedia jednotlivé, bielym kvietkom podobné zvieratká. Z odlomených konárov dorábajú sa perly korálové a iné okrasy.

3. **Prvoky** (öszallatok) sú zvieratká, viditeľné len pomocou zväčšujúcich skiel; žijú v stojacích vodách a niektorých tekutinách.

*

Mäčkyše, hmyzy, pavúky, raky, červy, ostno-kožce, korale a prvoky sú celkom bezkostné. Spoločným menom nazývajú sa „bezobratlovými“ (gerincztelenek) zvieratami.

Zvieratá sú živé tvory, ktoré živia a rozmnožujú sa, cítia a môžu sa samovoľne pohybovať.

Rastlinopis. — Növénytan.

A) D'omáce rastliny.

Hazai növények.

I. Stromy. — Fák.

1. **Jabloň** (almafa), patrí medzi najužitočnejšie ovocné stromy. Korunu má košatú, listy vajcovité a okolo kraju pilkaté (fűrészés). Kvitne obyčajne v máji. Kvet jablone pozostáva z kalicha (csésze, kehely), z 5 lupenov (szirmok), z viac prášnikov (porzók) a z rodky (termő). Lupne sú zvonku ružové, zdnu biele. Spodnú čiastku rodky menujeme, semenníkom“ (maghon), z ktorého vyvíňuje sa ovocie. *Mäsité, jadrovité* (bőrmagú) ovocie jablone zreje v jaseňi a jeme ho surové lebo sušené; niekde robia z jablk i tak zvaný „jablčník“ (almabor). Jabloň rozmnožujú jadrami, sošlachťujú štepením alebo presadzáním. — Ku jadrovitým ovocným stromom patria ešte: **hruška** (körtefa) a **gdula** (birsalmafa).

2. **Slivka** (szilvafa), je jedným z najužitočnejších ovocných stromov. Kvet má biely, ovocie guľaté alebo podlhovasté, modré, žlté lebo červené; jadro má uschované v kôstke, preto menuje sa *kôstkovitým* (csontár) ovocným stromom. Slivky jeme surové lebo sušené; z varených dostávame lekvar, z vypálených ale slivovicu. Drevo potrebujú stolári a tokári. — Ku *kôstkovitým ovocným stromom* patria ešte: **bros-**

kyňa (baraczkfa), **čerešňa** (cseresznyefa) a **višňa** (meggyfa).

3. **Orech** (diófa), je najväčší ovocný strom s veľkými nepárno sperenými (páratlanul szárnyas) listami. Kvitne v apríli lebo v máji. Kvet má jednodomý (egylaki), t. j. prášniky a rodky nachodia sa v osobytných kvetoch. Prášnikové kvety (porzós virágok) tvoria púzalku (barka). Orech je *púzalkovitý* strom (barkás). Rodkové kvety (termés virágok) sú umiestnené na konci konárov. Ovocie má škrupinovité (csonthéjas). Jadrá obsahujú mnoho oleja a sú príjemnej chuti. Orechové drevo je vzácné. — Ku *púzalkovitým ovocným stromom* patrí aj **kaštan jedlý** (szelíd gesztenyefa).

4. **Moruša** (eper- vagy szederfa), má dva druhy: je *biela* a *čierna* moruša. Biela moruša je dôležitejšia, preto že jej srdcovité (szivalakú) a pilkaté listy najlepší krm pre húsenice hodbabníka dávajú. Ovocie nazývame „drevenými jahodami“ (faeper).

5. **Dub** (tölgyfa), je krásny, košatý lesný strom; dosahuje výšku 25—30 metrov. Listy sú na krátkych stopkách a po krajoch vykotlené (öblösek). Kvet má jako orech: jednodomý a púzalkovitý. Plod (termés) dubový menuje sa žaludžou (makk), ktorou krmia ošípané. Dub poskytuje nám pevné a dlhotrvanlivé drevo. — Ku *púzalkovitým lesným stromom* patria ešte: **cer** (cserfa), **buk** (bikkfa), **hrab** (gyertyánfa), **breza** (nyirfa), **jelša** (égerfa), **osyka** (rezgőnyárfa), **topol** (jegenye nyárfa) a **vŕba** (fűzfa). — Iné *listnaté lesné stromy* sú: **lipa** (hársfa), ktorej kvet varí sa na potenie; **akác** (akácza), chytro raste a slúži na ploty a palivo; **javor** (juharfa), má pekné biele drevo, ktoré potrebujú stolári a rezbári; **jaseň** (kőrisfa), dáva dobré drevo na kolesá a náradie.

6. **Borovica** (erdei fenyő). Naraste niekdy i na 30—40 metrov. Listy má ihliciam podobné. Borovica je *ihličnatý strom* (tűlevelű fa). Kvet má jednodomý;

plod je tak zvaná „šiška“ (toboz). Drevo potrebuje sa na palivo a k stavbám. Z pňa vyteká lepkavá tekutina, z ktorej zhotovujú terpentínový olej a smolu. — Ku *ihličnatým stromom* patria ešte: **jedľa** (jegenyefenyő), **svrčina** č. **smrek biely** (lúczfenyő) a **smrek červený** (veres fenyő).

Také drevnaté rastliny, ktoré majú jeden peň a korunu, menujú sa „**stromami**.“ Rozoznávame *ovocné stromy* (gyümölcsfák) a *lesné stromy* (erdei fák).

II. Kry. — Cserjék.

1. **Egreš** č. **pôlka** (egres, köszméte). Listy má vyrubené (karélyozottak). Ovocie je mnohosemenná bobuľka (bogyó); môžeme ho jesť surové lebo zavařenú. Kvitne v apríli a v máji. — Iné *zahradné kry* sú: **ribizľový ker** (ribiszke bokor); **malina** (málna); **baza** (bodzafa), ktorej kvet potrebuje sa k vareniu čaju na potenie; **orgován** (orgonafa).

2. **Vinič** (szőlő), je ťahavý ker. Ovocie viniča volá sa „hroznom,“ a užíva sa buď čerstvé, buď sušené alebo vytlačené. Sušené hrozná tvoria obchodný článok pod menom hrozienok (mazsola). Čerstvo vytlačený mok hroznový menuje sa „muštom“; tento mení sa kysnutím vo víno a toto vplyvom povetria a tepla vo vinný ocot. — Najväčším nepriateľom viniča je filloksera.

3. **Lieska** (mogyorófa), čo lesný ker je dobre známa. Kvet má jednodomý a púzalkovitý. Nesie chutné lieskové orechy (lieskovce: mogyoró). Z lieskového dreva robia obruče, košiare a paličky. — Iné *lesné kry* sú: **šíp** (csipkerózsa), **tŕnka** (kőkény-szilva), **boriovka** (gyalogfenyő), **drieň** (somfa) a **vavrín** (borostyán).

Také drewnaté rastliny, ktoré majú viac tenších pníkov, menujú sa „**krami**“. Rozoznávame *zahradné* a *lesné kry*, (kerti és erdei csejék).

III. Zelinaté rastliny. — Fűnemű növények.

Potravné rastliny (tápláléknövények). — 1.

Pšenica (búza), je najdôležitejšia potravná rastlina. Koreň má vláknatý (rostos), steblo duté a kolenkaté, listy dlhé, úzke a pošvate (csövesek). Na konci stebľa je mnoho kvietkov; tieto tvoria tak zvaný „**klas**“ (kalász). Každý kvietok záleží zo dvoch šupín, ktoré menujú sa „**plevy**“ (polyva), z 3 prášnikov a z jednej rodky. Pšenica je *plevnatá* (pólyvás) rastlina. Z jej zrna melú jemnú múku a robia škrob (krochmel: keményítő). Ku *plevnatým potravným rastlinám* patria ešte: **rež** č. **žito** (rozs), **jačmeň** č. **jarec** (árpa,) **ovos** (zab), **kukurica** (kukuricza v. tengeri) a **ryža** (rizs). Rastliny tieto spoločným menom menujú sa „*obilie*“ (gabonafélék).

2. **Hrach** (borsó), patrí medzi *strukoviny* (hüvelyes vetemény). Stonok má tahavý, listy páro sperené (párosan szárnyasak) a do úponkov (kacsok) sa končiace. Kvet má odpočívajúcemu motýľu podobný: *motýľovitý* (pillangós). Kvitne celé leto. Plod je *struk* (hüvely). Semä (hrach) slúži ľuďom za pokrm. — Ku *strukovitým potravným rastlinám* patria ešte: **bôb** č. **fazula** (bab) a **šošovica** (lencse).

3. **Kapusta** (káposzta), najrozširejšia potravná rastlina. Koreň má dvojročný. Prvý rok žene veľké mäsité listy, ktoré zavinú sa a tvoria takrečené „**hlávky**“ (káposztafej). Jestli tieto nevyrežeme, v budúci jar vyrastú z hlúbov (torzsa) dlhé stonky, na konci ktorých vyvinú sa žlté, križnaté kvety. Kapusta je *križnokvetná* (keresztvirágu) rastlina. — *Sem patria* ešte: **kel** (kelkáposzta), **kaleráb** (kalarábé), **karfiol** (karfiol), **repa** (répa), **retkev** (reték) a **chren** (torma).

4. **Zemiak** (burgonya). Pochodí z Ameriky, z kadiaľ priniesol ho r. 1586-ho do Anglicka admirál František Drake (čítaj: Drék). Má nepárno sperené listy, fialkový lebo biely kvet a úponkatý koreň s hľuzami či zemiakmi. Plod je mnohosemenná bobuľka. Zemiaky dávajú zázivnú potravu, robia z nich škrob a pália pálenku.

5. **Mrkev** (sárga- v. murokrépa), má vretenatý (orsóalakú), mäsitý koreň, vetvitý stonok a dvojnosperené (kétszer szárnyas) listy. Z jedného a toho istého miesta vypúšťa viac bielych kvietkov, ktoré tvoria tak zvaný „okolík“ (ernyő). Plod má štetinatý (tűskés). Koreň upotrebujeme v kuchyni. — *Sem patria* ešte: **petržlen** (petrezselyem) a **zeler** (zeller).

6. **Tekvica** (tök), pestujú ju v zahradách i na poli. Stonok má plazivý, dlhý, listy veľké a vyrubené, kvet žltý, jednodomý. Plod je mäsitá mnohosemenná tekvica, ktorú spotrebujeme rozličným spôsobom. — Ku *tekvicovitým potravným rastlinám patria* ešte: **uhorka** (uborka) a **dyňa** (dinnye).

Korenisté rastliny (fűszernövények). **Cibuľa** (vereshagyma), vypúšťa na spodok vláknité korienky, dohora ale mäsité, bezstopkaté a trúbkovité listy. Sestlupenné kvietky tvoria hlávku. Potrebuje sa ako korenie ku jedlám. — Iné *korenisté rastliny* sú: **cesnak** (foghagyma), **kôpor** (kapor), **rasca** (kömény), **majorán** (majoránna) a **paprika** (paprika).

Liečivé a jedovaté rastliny (gyógy- és mérges növények). — 1. **Harmanček** (orvosi szíkfű), je veľmi dôležitá lekárska bylina. Má dvojnospereňé listy a z viac jednotlivých v spoločnom takrečenom „košatníku“ (fészek) nachodiacich sa kvietčok složený kvet. Prostredné kvietčky sú žlté a trúbkovité, krajné biele, jazýčkaté a jako papršleky rozostavené. Raste pri cestách, na lúkach a poliach. — Iné *liečivé rastliny* sú: **pelýnok** (üröm), **pumpava** (pöngyola

pitypang), **myší chvostik** (egérfarkú cziezkóro); ďalej **šalvia** (zsálya), s pyskatým (ajakas), tmavobelasým kvetom; **slez** (mályva), **horčica** (mustár), **krutomäta** (fodorménta), **levendula** (levendula), **materina dúška** (kakukfú) a **rozrazil** (orvosi szigorál).

2 Blen (bolonditó csálmatok). Celá rastlina je lipkavoplstnatá. Listy má vykotlené, vlnaté a tmavozelené, kvet lievikatý, špatnožltý. Plod je tobolka (tok). Je jednou z najjedovatejších rastlín. Štáva blenu potrebuje sa v lekárstve. — Iné *jedovaté rastliny* sú: **jasienska** (őszi kikerics), **bolehlav** (bürök), **rozpuk** (gyilkos csomorika), **rulík** (maszlagos nadragulya), **durman** (maszlagos redőszírom), **psie víno** (keserédes csucsor), **dohán** (dohány), **náprstník** (gyűszűvirág) a **priskiernik** (réti szironták). Rastliny tieto sú aj užitočné, lebo pripravujú z nich lieky, účinkujúce s úspechom.

Obchodné rastliny (iparnövények). — **Konope** (kender), pochodia z východu a pestujú sa už od dávna u nás pre svoje lýkové vlákna, z nichž plátno a povrazy robia. Rozoznávame dvojaké konopné rastliny: jedny, ktoré len prášnikové kveti nesú: *poskonné konope* (virágos kender), — a druhé, ktoré rodkové kvety majú a semeno rodia: *materné konope* (magvas kender). Konope sú *dvojdómá* (kétlaki) rastlina. Listy majú prstnaté; semeno sú malé, oriešky (makkocska), z ktorých tlačí sa olej. — Iné *obchodné rastliny* sú: **lan** (len), **repica** (repece), **chmel** (komló), **slnečnica** (napraforgó), **boryt farbiarsky** (festő csüleng) a **indigo** (indigó).

Krmné rastliny (takarmánynövények). — **Ďatelina** (lóhere), má vetvitý stonok, z troch jednotlivých lístočkov složené listy a červený, motýľovitý, hlávkku tvoriaci kvet. Plod je podhlý lusk. Ďatelina je výbornou krmnou rastlinou. — Iné *krmné rastliny* sú; **lucerna** (lucerna), **ladník** (bük-

köny), **holubia nôžka** č. **lulík** (évelő vadóc), **šarina** (sás) atď.

Ozdobné rastliny (dísznövények). — **Ruža** (rózsa), je najvzácnejšou kvetinou. Má mnoho druhov. Najkrajšia je medzi nimi **ruža stolistová** (százleเวลű rózsa); **kráľovna** kvetov. Z kvetových listov tejto ruže pripravujú voňavú ružovú vôdku a drahý ružový olej. — Iné **ozdobné rastliny** sú: **klíncec zahradný** (kerti szegfű), **lalia** (liliom), **tulipán** (tulipán), **hyacint** (jácint), **fialka** (ibolya), **rezeda** (rezeda) atď.

Potravné, korenisté, liečivé a jedovaté, obchodné, krmné a ozdobné rastliny žnú len do roka trvajúcu, mäkkú lodyhu, preto menujeme ich „**zelinatyými rastlinami**“ (fűnemű növények).

IV. Huby. — Gombák.

1. **Pečiarka** (csiperke gomba). Raste na lúkach a po krajoch lesa. Na hladkom, mäsitom *hlúbiku* (tönk) má okruhlý, z prvu biely, neskôr ale šedý *klobúk* (kalap). Je temer najobľúbenejšia medzi jedlými hubami, preto pestujú ju i v zahradách. — *Ku jedlým hubám patria* ešte: **komprd** (vargánya), **rýdzik** (rizike v. fenyő-gomba), **smrž** (szömörcsög), **kuriatka** (sárga palánka) a **lanyž** (szarvas-gomba).

2. **Muchotrávka** (légyölő galócza), má červený klobúk s bielymi bodkami lebo bradovičkami. Najviac raste v tmavých ihličnatých lesoch; všetky jej čiastky sú najvyšš jedovaté. — *Ku jedovatým hubám patria* ešte: **pehavka** (szeplős gomba), **sneť** č. **černec** (gabona-üszög), **pleseň** (penész-gomba) a **huba domáca** (házi-gomba).

Huby nemajú ani listov, ani kvetu a nachodia sa na porušenie berúcich rastlinných alebo zvieracích látkach. Rastú tuho a zjavujú sa zvlášte po teplom daždi. Niektoré sú *jedlé* (ehetók), iné zas *jedovaté* (mér-gesek). Vôbec chráňme sa od takých, ktoré: 1. majú nepriemný zápach a zlú chuť; 2. rozlomené menia farbu; 3. ktoré rastú na nečistých miestach.

B) Cudzozemské rastliny.

Külföldi növények.

1. **Strom pomarančový** (narancesfa), má kožovité tmavozelené listy, pekný biely kvet a neraste iba v teplejších krajinách. Ovocie jeho sú dobre známe pomaranče, ktoré poskytujú nám príjemný, občerstvujúci pokrm. Sem patrí i **strom citrónový** (czitromfa). — Iné *cudzozemské stromy* sú: **strom fíkový** (fügefafa), **str. mandľový** (mandulafa), **oliva** (olajfa), **str. svätajansko-chlebový** (Szt.-János-kenyérfa), **str. kinový** (khinafa), **str. hrebíčekový** (szegfűfa), **palma** (pálmafafa) atď.

2. **Kávovník** (kávéfa), je v horúcich krajoch rastúci ker s vždy zelenými listami a hojnými bielymi kvetami. Nesie vajcovité červené bobuľky, ktoré dve tvrdé zrnká obsahujú. Tieto zrnká sú v obchode bežná káva. Najlepšia káva je z Mokky (Arabia). — Iné *cudzozemské kry* sú: **čajovník** (tea-cserje) a **peprovník** (bors).

3. **Cukrová trst** (czukornád), trávnatá rastlina, ktorú pestujú takmer vo všetkých horúcich krajoch. Z nej dobýva sa prešovaním sladká šťava, z ktorej sa napotom cukor vyrábä. — Iné *cudzozemské trávnaté rastliny* sú: **šofran** (szelíd sáfrány) a **bavlník** (gyapot-cserje).

Rastliny sú ústrojné bytosti, ktoré sa živia a rozmnožujú, ale necíťa a ľubovoľne pohybovať sa nemôžu.
— Hlavné ústroje rastlín sú: koreň (gyökér), peň (szár), a listy (levelek); potom kvet (virág), ovocie (termés) a semeno (mag); tieto sú k rozmnožovaniu, tamtie ale k zrastu a udržovaniu života rastlín potrebné a určené.

Nerastopis. — Asványtan.

I. S o l i.

Sók.

Soľ kuchyňská (konyhasó), dostáva sa k nám buďto jako zo zeme kovaná pod menom *kruškovvej soli* čili *zvánovky* (kösó), alebo jako zo slanej vody vyváraná pod menom *varienky* (föttsó). Zvánovka sa síce pevne spolu drží, ale je nie veľmi tvrdá; farbu má bielu, šedú alebo žltkavú; v podobe hlatu (kristály) je priezračná, presvitavá. Tvorí pod zemou rozsiahle, veľké ložiská, odkiaľ sa banícky vydobýva. Najchýrnejšie soľné bane na celom svete má Wielečka v Galicii. Väčšie bane na soľ vo vlasti našej sú v marmarošskej stolici. Slané pramene máme v Sariši. — Soľ patrí medzi najpotrebnejšie nerasty; bez nej nemohli by sme požiť najväčšiu čiastku pokrmov, — okrem toho je potrebná ku zasoleniu mäsa, v priemysle pri dorábaní skla, pri varení mydla atď.

Iné *soli* sú: **liadok** (timsó), potrebuje sa vo farbiarstve, papiernictve a v lekárstve; **horká soľ** (keserúsó), je známa sta liek na prečistenie; **soda** (sziksó), užíva sa pri dorábaní skla a mydla; **sanitra** (salétrom), potrebuje sa k dorábaniu puškového prachu, pri ohňostrojníctve atď.; **skalica modrá** (rézgálicz) a **skalica zelená** (vasgálicz), užívajú sa

tiež v priemysle; **salmiak** (szalmiasó), potrebuje sa vo farbiarstve a pri letovaní kovov.

Soli sú nerasty, ktoré sa vo vode ľahko rozpúšťajú a zvláštnu špejavú chuť majú.

II. Horlaviny.

Eggető ásványok.

Sirka (živý oheň: kén), je žltá, zapalená horí belasým plameňom a vydáva nepríjemný, dusivý zápach. Nachodí sa vo Zvolene a v Horvatsku. Upotrebuje sa najviac pri dorábaní zápaliek a puškového prachu. — Iné *horlaviny* sú: **kamenné uhlie** (kőszén), je dvojaké: *čierne* a *hnedé*, oboje sú pozostatky zaniklých velikánskych stromov, ktoré sa do vnútornosti zeme dostaly a zkamenely. Potrebuje sa v dielňach a pri parostrojoch ako palivo a k dobývaniu osvetľujúceho plynu (világító gáz). — **Rašelina** (tőzeg), je pozostatkom vodných rastlín; užíva sa tiež za palivo. **Kamenný olej** alebo **petrolej** (kőolaj), potrebuje sa ku páleniu na osvetlenie. — **Zemská smola** č. **asfalt** (földszurok), miešaná s homokom slúži k dláždeniu ulíc. — **Jantár** (borostyánkő), z ktorého robia sa cigarovky a všelijaké ozdobné veci. — **Tužka** (grafit), z ktorej zhotovujú ceruzy.

Horlaviny sú tie nerasty, ktoré sa ľahko zapália, horia a pritom obyčajne nepríjemný zápach vydávajú.

III. Kovy a rudy.

Fémek és érczek.

1. **Železo** (vas), je medzi všetkými nerasty najužitočnejšie a najrozšírenejšie. Barvy je belasose-

dej; na vlhkom povetrí zhrdzaveje, preto patrí ku „*obecným kovom*“ (nem nemes fémek). Prichodí zriedka rýdze; dobýva sa zo železnej rúdy. Jedna z najlepších rúd na železo je *živec železný* (vaspát). Z rúdy vytápä sa v mašách (kohók) najprv takrečená „*liatina*“ čili „*surovina*“ (öntött v. nyers vas), z ktorej sa potom pretápaním kovanina (kovácsolható vas) a oceľ (aczel) dorába. Užitoč železa je všeobecne známy. V Uhorsku máme mnohé bohaté bane na železo. — Iné *obecné kovy* sú: **meď** (réz), potrebuje sa k razeniu peňazí, k robeniu kotlov a rozličného kuchyňského náradia atď.; **olovo** (ólom) používa sa k letovaniu, k liatu gúl a tlačiarских litier; — **cin** (ón), je tvrdší jako olovo.

2. **Zlato** (arany), nachodí sa rýdze a síce v skalách obyčajne v podobe žiliek, v piesku niektorých riek ale v povode drobulinkých zrníek. Má žltú barvu a bliskavý ligot; na povetrí nikdy nezhrdzaveje, nezčierneje, preto menuje sa „*vzácným kovom*“ (nemes fém). Zlato je medzi kovmi najrozťažiteľnejšie a potrebuje sa k zareniu peňazí a k hotoveniu i pozlacovaniu rozličných ozdobných vecí. U nás na zlato najbohatšie bane sú kremnické a štiavnické. — Iné *vzácne kovy* sú: **striebro** (ezüst), potrebuje sa tiež k razeniu peňazí a k hotoveniu i postriebreniu rozličných vecí; **platina** ináč **biele zlato** (platina), je najťažší a najtvrdší kov; **rtuť** č. **živé striebro** (higany), je tekutý kov; upotrebuje sa k hotoveniu zrkadiel a k plneniu tlako- a teplomerov.

Kovy sú také nerasty, ktoré sa v ohni topia, vychladnuté ale zase ztuhnú; dajú sa kovať a majú zvláštny lesk. Delia sa na *obecné* (nem nemes) a na *vzácne kovy* (nemes fémek).

IV. Kamene a zeminy.

Kövek és földek.

1. **Vápenec** (mészkő), je jedným z najrozšírenejších kameňov, preto menuje sa aj „*obecným kameňom*“ (közönséges kő). Barvy je rozličnej. V ohni premeňuje sa na vápno. Druhy jeho sú: **kvapel** (cseppkő), **túf** (mésztuff), **kriedovec** (krétakő), **dvojvápeneč** (mészpát) a **mramor** (márvány). Vápeneč potrebuje sa ku stavaniu a dláždeniu, ku sochárskym dielam atď.

2. **Žabica** (kvarcz), je tak tvrdá, že i sklo poškrabe; potlčená upotrebuje sa k dorábaniu skla a porcellánu. Druhy žabice sú: **horný krištál** (hegyi jegecz), **ametist** (ametiszt), **chalcodon** (kalczedon), **karneol** (karneol), **pestrák** (achát) a **piesok** (kavics).

Najvzácnejšie kamene sú: **Diamant** (gyémánt), kráľ kameňov; je najtvrdšie teleso na zemi. Vyleštený hrá vplyvom svetla všetky barvy. — **Opál** (opál), je veľmi barvohravý. — **Granát** (granát), **rubín** (rubín), **topás** (topáz), **zafír** (zafir) a **smaragd** (smaragd). Všetky tieto sú drahé, preto menujú sa „*drahokamy*“ (drága kövek).

3. **Živec** (földpát), je biely, žltavý lebo i ružový, dá sa štiepať, ukazujúc poštiepaní rovné plochy. Rozpadnutím-sa živca povstáva hlina *porcellánovka* (porcellánföld), z ktorej robí sa porcelán.

Ku *zeminám patria* ešte: **sádrovec** (gipsz), **masnec** (zsírkő) a **penka** alebo **tajtík** (tajték).

Ku **kameňom** a **zeminám** počítajú sa všetky tie nerasty, ktoré vo vode nerozpúšťajú sa, ale pri silnom ohni roztopené byť môžu. Tvoria najväčšiu čiastku kôry zeme.

Nerasty sú tvory, ktoré nerastú, necíta a vôbec nežijú.

Silozpyt. — Természettan.

Všetko to, čo Boh stvoril, menuje sa jedným slovom **prirodou** (természet).

Jednotlivé predmeti, ktoré v prírode pozorujeme, jako zvieratá, rastliny, kamene, vodu, povetrie ob-laky, hviezdy atď. voláme **telesami** (testek), to ale z čoho telesá sú, **hmotou** (anyag).

Styknutím sa dvoch telies, alebo účinkovaním jedného telesa na druhé povstávajú **úказы** (tüne-mény). Každý úkaz deje sa neviditeľnou silou (erő) a nepremeniteľným **zákonom prírody** (természet-törvény).

I. Vlastnosti telies.

A testek tulajdonságai.

1. **Priestrannosť** (kiterjedés), záleží v tom, že každé teleso istý priestor zaujíma t. j. má nejakú dĺžku, šírku a výšku.

2. **Nepreniknuteľnosť** (áthatlanság), je tá vlast-nosť telies, dľa ktorej na tom istom mieste, kde jedno teleso sa nachodí, druhé súčasne byť nemôže. — K. pr. Pohár otvorom do vody zanorený, touto nenaplní sa, bo to v poháre nachádzajúce sa po-vetrie nedovoľuje. Na základe toho vynášli *potá-pací zvon* (búvárharang), v ktorom sa ľudia na dno mora spúšťajú.

3. **Dierkavosť** (likacsosság), je tá vlastnosť, dľa ktorej telesá ten priestor, ktorý zaujímajú, docela nezaplňujú, lež medzi svojimi čiastkami menšie-väčšie mezery nechávajú, tieto mezery volajú sa *dieročkami* (pory: likacsok).

4. **Stlačiteľnosť** (összenyomhatóság), záleží v tom, že sa telesá v menší priestor stisnúť dajú. — Huba, chlieb i drevo podávajú príklady zrejme stlačiteľnosti.

5. **Rozfažiteľnosť** (kiterjeszthetőség), je tá vlastnosť telies, dľa ktorej ony väčší priestor zaujímajú, keď sa zohrejú. — Mechúr do poly nafúkaný na peci naduje sa úplne.

6. **Deliteľnosť** (oszthatóság), záleží v tom, že sa telesá na menšie, áno na najvyšš malé čiastky podeliť dajú.

7. **Nahromadenosť** (halmazállapot). Všetky telesá sú alebo *pevné* (szilárd) alebo *tekuté* (folyékony) alebo *plynné* (légnemű). Pevným sa menuje každé teleso, ktorého čiastky tak tuho spojené sú, že k jich rozdeleniu značnej sily sa vyhľadáva. Tekutými telesami menujeme tie, ktorých čiastky sa ľahko rozdelia a roztečú. Plynné telesá sú také, ktorých čiastky žiadnej súvislosti nemajú, ba práve sa odstrkujú. — Ponevác tieto tri stavy telies závisia od istého, redšieho alebo hustejšieho nahromadenia čiastok, preto menujeme ich *nahromadenosťou*.

8. **Druhy pevných telies** (a szilárd testek fajai). Pevné telesá môžu byť *tvrdé* (kemények) alebo *mäkké* (lágyak), *pružné* (rugalmasak) alebo *kebké* (hajlékonyak) a *krehké* (törékenyek). Najtvrdšie teleso je diamant. Pružné telesá dajú sa ohnúť, stlačiť, okrútiť, svynúť, a zase do predešlého stavu navrátia sa. Krehké telesá sú, ktoré skoro puknú, ľahko sa lámu a rozpadnú.

9. **Prilnavosť** (tapadás). Jestli dve sklené tably jednu na druhú položíme, tieto prilnú jedna ku druhej. Taktiež prilne krieda na tabuľu, tinta na pa-

pier a prach a na stenu. — Spojivosť telies rovno- a nerovnorodých medzi sebou volá sa *prilnavosťou*.

10. **Vláskovitost** či **presiakavost** (hajcsöveesség). Prilnavosť dvoch telies môže tak veľká byť, že jedno druhé úplne prenikne. Zamočíme-li do vody koniec kúska cukru:tedy vystúpi v tomto voda kam diaľ, tým viac do hora, až ho konečne cele presiakne. Taktiež presiakne tintou pijaci papier, vodou súkno atď., pre ktorú príčinu sa táto vlastnosť telies aj *presiakavosťou* či *vláskovitostou* menuje.

II. Tarcha, pohyb a sila.

A nehézség, mozgás és erő.

Tarcha (nehézség). Keď jakékoľvek teleso z ruky pustíme, vidíme, že padne na zem. Príčinou toho je sila zeme, nouž ona všetky telesá k sebe priťahuje. Táto sila zemskej príťažlivosti menuje sa *tarchou*. — Pamätané ešte je, že zem všetky telesá *kolmo, rovno do svojho stredu* priťahuje. Na tomto zakladá sa *závaž* (olovnica: függő-ón) a *vážka murárska* (vízsziintező).

Váha (súly). Nemôže-li teleso k zemi padnúť, súc podoprené, tarcha naň predsa účinkuje a teleso na svoju podložku tlačí. Tento tlak telesa volá sa jeho *váhou*.

K označeniu váhy užívajú sa vážky a zákonom určená miera. Najviac potrebujeme tak zvané *krámske vážky* (kalmármérleg). Na krámskych vážkach pozorujeme ponajprv *váhadlo* (mérlegrúd), v ktoréhožto stredu nalezá sa *os* (tengely); potom *nožnice* (villa), v níhžto sa táto krúti; ďalej *jazyček* (nyelv) a konečne dve *misky* (csészék). — Má-li váhadlo pri rovnom obťažení misiek vodorovnú polohu a je-li pri tom jazyček schovaný v nožnicach: tenkrát sú vážky *dobré a pravé*.

Zákonom určená jednotnosť miery je: *kilogramm*.
Poťažná váha (fajszúly). Ponevác všetky telesá

nemajú rovnak veľké pory, preto aj pri tom istom objeme hneď menej, hneď viacej vážia. Tak na pr. jeden kubičný cm. (cm^3) vody váži 1 gramm, jeden cm^3 železa 7 grammov, jeden cm^3 zlata 19 grammov. Toto voláme *poťažnou váhou*. Poťažnú váhu nektorého telesa môžeme poznať tak, keď to teleso k vode toho istého objemu prirovnáme ohľadom na jích váhu, ktorú sme na vážkach poznali. — Pomer váhy k objemu označuje *hustotu* (sűrúség). Dľa toho hustota vody je 1, železa 7, zlata 19.

Ťažište (súlypont). Ten bod, na ktorom teleso v rovnováhe stojí, v ktorom celá jeho ťarcha sústrednená je, menuje sa *ťažištom*. Poloha telesa je tým stálejšia, čím hlbšie leží ťažište jeho.

Pohyb a sila (mozgás és erő). Nachodí-li sa teleso v rozličnom čase na rozličnom mieste, vravíme, že sa *pohybuje*, a úkaz ten voláme *pohybom*. Ohľadom na smer cesty môže byť pohyb *priamo* (egyenes) alebo *krivočiarny* (görbe). Príčinou pohybu je vždy nejaká *sila*, ktorá je buď *okamžitá* (pillanatnyi) buď *stála* (állandó). Posledná môže byť zase *nezmenlivá* (változatlan), keď za dlhší čas rovným účinkom pôsobí, alebo *menlivá* (váltózó), keď behom účinku sa mení. Pôsobením týchto síl býva pohyb *rovnomerný* (egyenletes) alebo *nerovnomerný* (egyenletlen).

Pomer prejdenej cesty ku času menujeme *rýchlostou* (sebesség). Za jednotnosť času bere sa sekunda, rýchlosť ale a cestu označujeme mierou dĺžosti. Ku meraniu sily upotrebujeme váhu, t. j. jeden kilogram zdvihnutý za sekundu o jeden meter.

Prekážky v pohybu sú trenie, odpor povetria a tiaž zeme.

III. Jednoduché stroje.

Az egyszerű gépek.

Prípravu, pomocou ktorej sa práca usadnit môže, voláme *strojom*. Stroje sú *jednoduché* a *složené*

(összetett gépek). Jednoduchých strojov je šesť: 1. *sochor* (emélyű); 2. *škripec* (csiga); 3. *hriadel'* (hengerkerék); 4. *naklonená rovina* či *svah* (lejtő); 5. *klin* (ék); 6. *šrôba* (csavar)

1. **Sochor** je drúk, ktorým nejakú farchu zdvihnúť chceme. Pri každom sochore rozoznávame tri body: ten, na ktorom je podoprený (podpora: támasztópont), ten, na ktorom sila účinkuje (erőpont), a ten, na ktorom farcha leží alebo visí (teherpont). — Sochor je alebo *jednoramenný* (egykarú) alebo *dvojrámenný* (kétkarú); posledný môže byť *rovnoramenný* (egyenlőkarú) alebo *nerovnoramenný* (egyenlőtlen karú). — Čím dlhší máme sochor, a čím bližšie dáme podporu ku farche, ktorú zdvihnúť chceme, tým menej sily bude ku zdvihnutiu treba.

2. **Škripec** je koliesko okolo pevnej osky sa točiace. Prez koliesko, ktoré je žliebkom opatrené, zavesuje sa povraz a na tento farcha. Škripce sú dvojaké: *pevné* (álló) a *pohyblivé* (mozgó). Pri pevnom škripci niet výhry na sile, ale dáva pracujúcemu pohodlnejšie postavenie; pri pohyblivom škripci však polovica sily uspokojená býva.

3. **Hriadel'** je valec, ktorý má na jednom konci koleso alebo kľuku, kde sila účinkuje. Okolo valca okrúca sa obyčajne povraz a na tento zavesuje sa farcha. Čím je väčšie koleso alebo kľuka a čím tenší valec, tým menšia sila k točeniu sa vyžadáva.

4. **Naklonená rovina** je každá cesta do výšky vedúca. *Lieha*, po ktorej sa sudy na voz nakladajú, je tiež naklonená rovina. Čím je strmšia lieha, tým rýchlejšie sbehne po nej teleso dolu, tým tvrdšie ho ale vytisneme.

5. **Klin** je dvojnásobná naklonená rovina. Čím užší je klin, tým sa ľahšie zarezuje.

6. **Šrôba** je okolo valca otočená naklonená rovina. Čím hrubšia šrôba a čím hustejšie rezíky, tým lepší preš.

IV. T e k u t i n y.

A folyadékok.

1. **Voda** (víz). Medzi všetkými tekutinami je voda najznamenitejšie a najpotrebnejšie teleso. Najčistejšia voda je tá, ktorá nemá žiadnej farby, vône a chuti. Takáto voda ale v prírode nikde nenachodí sa, lebo vždy veľa cudzích látok v sebe obsahuje. Dľa tohoto rozoznávame *mäkkú* (lágy) a *tvrdú* (kemény) vodu. Najmäkšia je voda dažďová a zo sňahu, jako i prez skaly a piesok tečúca, preto že najmenej cudzích látok v sebe obsahuje; najtvrdšia, ktorá prez vápenitú zem preteká. V mäkkej vode sa jedlá skôr uvaria, čierne háby lepšie operu nežli v tvrdej.

Aj voda, jako každé iné teleso, má svoju váhu, tak že tlačí a to síce na všetky strany nádoby. Jeden liter čistej vody váži 1 kgr.

Površie vody a vôbec tekutín je, v jich pokojnom stave, vždy *vodorovné*.

2. **Spojité nádoby** (közlekedő edények). Nalejeme-li do kropiacej kupy vody, tedy prejde táto i do rúry na boku pripravenej a vystúpi v nej práve tak vysoko, jako v kúpe. To isté skúsime, jestli nejakú trubicu na spôsob litery U zohneme a vodou naplníme. Nádoby pri ktorých tekutina z jednej do druhej volno prechádzať môže, menujú sa *spojitými nádobami*. V spojitých nádobách stojí tekutina vždy rovnak vysoko.

Dľa zákona spojitých nádob upadáva a rastie voda v studňach, v niká do pivnie a vyviera z prameňov. Na tomto zákone zakladá sa aj *vodovod* (vízvezeték) a *vodomet* (szökőkút).

3. **Plávanie a ponorenie** (úszás és elmerülés). Pod vodou i veľké skaly ľahko dvíhame. Tohoto príčinou je tlak vody do hora. Archimedes (grécky učeneec) dokázal to, že vo vode každé teleso toľko tráti z váhy svojej, koľko tá voda váži, ktorú vytislo.

Dľa toho: telesá len vtedy plávajú, keď sú ľahšie než voda objemom jejích vytisnutá; sú-li ony ťažšie, tak sa ponorujú. Z tej príčiny dostávajú lode širokú, bruchatú podobu, aby čím viac vody vytisly.

Voda je složené teleso. Podstatné čiastky vody sú *kyslík* (okszigén) a *vodík* (hidrogén). Obe tieto hmoty sú plynné, priezračné, bez barvy, chuti a vône. Vodík je najľahší plyn; priložíme-li k nemu horiacu sviecu, zapáli sa a horí belasím plamienkom. Plyn tento keď sa s kyslíkom smieša a zažne, zhori so silným výbuchom, zanechajúc po sebe kvapku čistej vody. Vodíka nachádza sa vo vode 11 čiastok, kyslíka ale 89 čiastok.

V. Plynné telesá.

A légnemű testek.

Povetrie (levegő). Povetrim menujeme to neviditeľné plynné teleso, ktoré zem našu zokol-vokol otáča, a všetky prázdne priestory naplňuje. Čisté povetrie je priezračné a v diaľke modrú barvu ukazuje; pri zemi je husté, čím vyššie ale, tým je redšie.

Stisnime nadúchaný mechúr, zase sa vyduje, keď tlak prestane lebo stisnuté v ňom povetrie predošlý svoj priestor zaujať sa namáha. Povetrie je *stlačiteľné* a *pružné*. (Pukalka: bodzafapuska).

Tlak povetria (a levegő nyomása). Tak sa nám zdá, že povetrie je bez všetkej ťarchy, a predsa, podľa vypočítovania učených mužov 1 liter povetria váži 1.3 grammov. Človek odrastený asi 16 tisíc kgr. povetria nosí na sebe. Tento tlak ale preto necitíme, že nás zovnejšie povetrie zo všetkých strán jednako obtáča, a že sa aj v našom tele rovného tlaku povetrie nachodí.

Toricelli bol prvý, ktorý skúmal tlak povetria. Prístroj na základe Toricelli-ho skúšky shotovený

a ku meraniu tlaku povetria slúžiaci menuje sa *tlakomer* (barometer, légsúlymérő).

Tlakomer je jedna, asi na 80 centrov dlhá, sklená, pri vrchu zavretá, pri spodku ale ohnutá a otvorenou ditinkou opatrená trubica, v jejžto nútri nachodí sa živé striebro (rtuť: higany, kéneső). Takto vystrojená trubica pripravená je na osobytnej doštičke, na ktorej niekoľko stupňov naznačeno je. Povetrie udrží živé striebro v trubici pri strednom tlaku vo výške 74 centrov. — V obecnom živote upotrebuje sa tlakomer čo predzvestovateľ počasia. V suchom čase totiž živé striebro vystupuje, vo vlhkom ale padne.

Na základe tlaku povetria sú mnohé užitočné stroje shotovené, jako sú:

a) **Koštier** (lopov: lopó), je dlhá, pri vrchu bruchatá rúra. Jeden koniec zanoríme do tekutiny a druhým vyťaháme povetrie. Následkom toho vonkajšie povetrie vtlačí tekutinu do prázdneho koštiera.

b) **Krokvia** (szívócső), je zohnutá rúra, jejž jedno rameno je dlhšie. Kratším ramenom zanorí sa do tekutiny, z dlhšieho ale vyťahneme povetrie a tekutina ženúc sa za ním vyteká tak dlho, dokiaľ rameno kratšie v nej zanorené je.

c) **Pumpa** (víz-szivattyú), dvíha vodu tiež na základe vzdušného tlaku a pomocou dvoch záklopiek.

d) **Striekačka** či **sykačka** (túzfeskendő, vízipuška). Pozostáva: z jedného *kotla* či *veterníka* (szélkázán) a z dvoch sár s celkovitými piesty. Tymato poslednýma tlačí sa voda do veterníka. Povetrie vo veterníku sa nachádzajúce stláča sa vodou a tlačiac na jej povrch, ženie ju v stálom papršleku rúrou von.

Pamätný je tlak povetria aj pri *mechoch* (fuvó), ktoré vzlášte kováci potrebujú, a pri *balónoch*, na ktorých sa do povetria pozdvihovať môžeme.

Povetrie je nie jednoduché teleso, ale z rozličných plynov, gázov pozostáva. Najhlavnejšie čiastky

povetria sú: 1. *Kyslík* (okszigén), ktorý je k udržaniu života jako aj ohňa nevyhnutelne potrebný. — 2. *Dusík* (nitrogén), neudrzuje ani oheň ani život človeka a zvierata. — Kyslíka nachodí sa v povetrí 21 čiastok a dusíka 79 čiastok.

VI. Z v u k.

A hang.

1. **Povstanie zvuku** (a hang keletkezése). Všetko čo počujeme je *zvuk* či *hlas*. Udreme-li na pohár, zatrase sa; od pohára zatrase sa aj obtáčajúce ho povetrie, ktoréhožto pohyb dostane sa do ucha nášho, a my počujeme zvuk. Zvuk povstáva istým otrasaním sa telies a povetria.

2. **Jakosť zvuku** (a hang minősége). Zvuk zvona je silnejší, než zvončoka. Tenká a tuho natiahnutá struna rýchlejšie sa trase, jako hrubá a slabo natiahnutá. A tak aj zvuk rovnaký vydať nemôžu. Tamtá vyšší tón vydáva, nežli táto. — Čím väčšie je zvúčiace teleso, čím hustejšie je povetrie, prez ktoré hlas k nám prichodí: tým silnejší je zvuk a naopak; — čím rýchlejšie otriasa sa teleso, tým vyšší je aj ním vydaný zvuk a naopak.

Rýchlosť zvuku (a hang sebesség). Ďaleko rúbajúceho človeka už druhý raz vidíme zatínať, keď ešte len z prvého zatatia zvuk dobehol k uchu nášmu. Hrmenie tiež nepočujeme práve vtedy, keď sa blyskne, ale len o pár sekund pozdejšie. — Rýchlosť zvuku je dost malá, za jednu sekundu prejde 333 metrov.

Ozvena (viszhang). Jako do steny postrknutá pružná lopta, podobne odráža sa i zvuk od vysokých múrov, skál a vrchov, tak že jeden a ten istý hlas raz alebo aj viac ráz počujeme. Toto odrážanie a opakovanie zvuku menujeme *ozvenou*. — Na tom zakladajú sa *dalekomlvy* (szócső).

VII. Teplota.

A hő vagy melegség.

1. Pramene teploty (a melegség forrásai).

Drevo, keď ho zapálime, vydáva teplotu. *Oheň* je prameňom tepla. Pilka a nebožieč trením zohrievajú sa. Aj studené železo, keď ho rýchle kujeme, zohreje sa a dáva teplotu. *Trením* a *úderom* vzbudzuje sa tiež teplo. Teplo vyvinuje sa i skrze *hasenie vápna*, *kysnutie* a *hnutie*. Hlavným prameňom tepla ale je *slnko*. Ono vysielá lúče svoje na všetky strany, ktoré tým viacej hrejú, čím kolmejšie padajú. Preto v zime, na jar, v lete, ráno, na poludnie, večer rozličnú máme teplotu. — Kde je málo teploty, tam *zimnu* cítíme.

Stav, v ktorom sa teleso ohľadom tepla nachádza, volá sa *náteplím* (hőfok).

2. **Rozvadzanie teploty** (melegvezetés). Zahrievame-li teleso na jednom konci, rozvádza sa teplota ďalej; ale nie vo všetkých telesách rovnakou rýchlosťou, preto rozoznávame *dobrých* a *zlých teplovodičov* (jó és rossz melegvezetők). Dobrými teplovodičmi sú tie telesá, ktoré sa chytro rozohrejú (kovy), a upotrebuje ich tam, kde v krátkom čase veľkú teplotu docieľiť chceme. Zlými teplovodičmi sú tie telesá, ktoré sa neskoro rozohrievajú (drevo, slama, vlna, papier atď.), a upotrebuje ich zase všade tam, kde už nalezajúcu sa teplotu alebo udržať, alebo odstrániť chceme.

3. **Rozfahovanie telies teplom** (a testek kiterjedése meleg által). Nadúchajme dobre mechúr, zaviažme a zavesme k teplej peci. O krátky čas sa roztresne, lebo sa povetrie v ňom veľmi rozťahlo. Voda z plnej nádoby, keď počne vrieť, vykypí. Kováč horúce ráfy natahuje na kolesá, ktoré po vychladnutí sa sťahujú a tým koleso tuhšie otáčajú.

Odkiaľ nasleduje, že teplota telesá rozťahuje a zima sťahuje.

Na rozťahujúcej sile teploty zakladá sa *teplomer* (thermometer: hőmérő), ktorým teplotu meráme. — Teplomer je živým striebrom naplnená sklenená rúrka, pri ktorej sú poznačené stupne nad nulou a pod nulou. Stupeň nuly volame *bodom mrazu* (fagyponnt). Stupne nižšie nuly ukazujú veľkosť zimy a označujú sa vodorovnou čiarkou (—), kdežto nad nulou ukazujú veľkosť teploty a označujú sa krížikom (+). Najvyšší stupeň teplomeru menujeme *bodom varu* (forrásponnt). Priestor medzi bodom mrazu a bodom varu delí sa dľa Celsia na 100, dľa Reómýra na 80 stupňov.

4. **Viator** (szél). Zohriate povetrie, ponevác sa rozťahlo, zredlo, zľahčelo a hore vystupuje; na jeho miesto prúdi sa chladnejšie, hustejšie a ťažšie povetrie. Z takéhoto pohybu povetria povstane *viator*. Viator sa podľa toho menuje zkaďe dúcha. Môže byť polnočný, východný, západný a južný. Menší viator menujeme *vetríkom* (szellő), väčší *vetrom*; ešte silnejší *víchrom* (vihar) alebo *orkánom* (orkán). Jestli sa dva vetry jedon s druhým postretnú, vtedy povstáva tak zvaný *vír* (forgószél). — Viator, ačkoľvek niekdy i mnoho škody narobí, je potrebný a užitočný. On čistí povetrie, ženie mlyny a lode, preháňa oblaky, mierni horúčosť atď.

5. **Topenie a vyparovanie** (olvadás és párolgás). Teplota mnohé pevné telesá na tekuté premeňuje, to jest topí; po ochladiení však zase tuhnú. Tak roztopiť sa dajú pri menšej teplote ľad, loj, vosk, — pri väčšej zas olovo, meď, železo a iné kovy.

Mokrú šaty na slnci uschnú, voda z nich zmizla, lebo ju teplota slnečná na plynné teleso premenila. Tento úkaz menujeme *vyparovaním*, a plyn povstalý *parou* (pára). Na slobodnom povetrí sa každé vlhké a tekuté teleso vypáruje. Ponevác k vyparovaniu teplo je potrebné, povstáva pri každom vyparovaní

citlivá zima. Známe je náhle ochladenie povetria po daždi.

6. **Rosa a mráz** (harmat és dér). V noci, keď zem, byliny a iné telesá ochladly: tenkrát sa vodné pary, ktorých sa v povetrí vždy mnoho nachodí, srazia a v podobe malých kvapiek usadnú sa na telesá. To menujeme *rosou*. Jeli ale vonku, menovite nad ránom veľmi chladno, vtedy rosa zamrzne. Tak povstáva *mráz*.

7. **Hmla, oblak, dažď, sňah, krúpa a ladovec** (köd, felhő, eső, hó, dara és jégeső). Keď vodné pary nad samou zemou ochladnú a zhustnú, spraví sa *hmla*. Vysoko v povetrí visiacu hmlu menujeme *oblakmi*. Utratia-li oblaky svoju teplotu, vtedy sa srazia na kvapky a — prší *dažď*. Čím vyššie visí dažďový oblak a čím vlhkejšie je povetrie, tým väčšie sú i kvapky dažďa. — Keď kvapky vody v oblakoch pozvoľna smrznú, padajú jako *sňah* alebo *krúpa*; smrznú-li ale rýchlo, máme *ladovec*.

8. **Para a parostroj** (a gőz és a gőzgép). Keď voda vre a pokrývka na hrniec dobre prilieha, para, ktorá sa v hrnci následkom teploty vyvinula, tu i tu podvihne pokrývku. Ba keby sme pokrývku na hrniec tak pripravili, žeby para nikade ubehnúť nemohla, tedy by sila pary hrniec rozhodila. Túto silu učení ľudia upotrebili k pohybovaniu všelijakých strojov. Tak povstaly *parovozy, parolode, parné mlyny* atď.

VIII. S v e t l o.

A fény.

1. **Svetlo a tôňa** (a fény és az árnyék). Príčina jasnosti menuje sa *svetlom*. Slnko, hviezdy, žeravé a horiace telesá majú svoje svetlo, ktoré nám do očí padá, a preto ich vidíme. Svetlo rozširuje sa v priamočiarných paprškoch, ktoré, keď padnú na druhé telesá, aj tie osvieta a viditeľnými činia. Niektoré

jích prirodzenej barve. Každý totižto barvistý predmet len tú barvu zo složených papršlekov slnečných odráža, ktorú práve vidíme. Ktorý predmet na pr. červenú barvu odráža a ostatných šesť pohlcuje, ukáže sa nám červeným; ktorý všetkých sedem bariev odráža, ten vidíme bielo, ktorý žiadnu — čierno.

IX. Magnetismus.

A mágnesség.

1. **Pravý a umelecký magnet** (természetes és mesterséges mágnés). Nachádza sa aj taký kov, ktorý má tú vlastnosť, že ihly, klince a iné drobné železné veci priťahuje a pri sebe zadrží. Kov tento menujeme *magnetom* a priťahujúcu vlastnosť jeho *magnetizmom*. — Magnet je dvojaký: *pravý* a *umelecký*. Pravým magnetom voláme kov z rudy magnetovej, ktorá nachodí sa okolo Tisovca, pri Dognáčke a Morávici. Umelecký magnet pristrojíme, keď železnú alebo oceľovú tyčku iným magnetom za dlhší čas potierame.

2. **Magnetická ihla** (mágnestű). Na slobodne vysiacom magnete pozorujeme ešte i tú vlastnosť, že jedným koncom k severu a druhým k juhu ukazuje. Tento je *južný pól* (déli sark), tamten ale *severný* (éjszaki sark). Na tejto vlastnosti magnetu zakladá sa *magnetická ihla* či kompas, ktorý je veľmi dôležitý obzvlášte pre plavcov na mori, aby nepoblúdili. — Umele zhotovený *kompas* je tlapková, v prostredku širšia, na koncoch špicatá ihlica. Ona nevisí, ale leží na kolmo stojacom klinčeku, na ktorom sa slobodne pohybovať môže, a uzavretá je v mosadznej alebo drevenej, skleneným vrebnákom opatrenej truhličky.

X. Električka či hromovina.

Az elektromosság.

1. **Trením vzbudená električka** (dörzsölési elektromosság). Keď pečatný vosk alebo sklenenú tyčku súknom treme, stáva sa, že drobné kúsky papiera alebo peria priťahujú a po chvíľke zase odstrkujú. Túto, vo vosku alebo v skle trením vzbudenú priťahujúcu a odstrkujúcu moc, menujeme *električkou* či *hromovinou*.

Sblížime-li sa silno trenému sklu prstovou hánkou, preskočí do nej mala iskra a súčasne počujeme i slabý praskot. To je *električná iskra* (elektromos szikra).

Zavesme guľočku zo sriedky bazovej na hodbábnú nitku a priblížme ku nej električnú sklenenú tyčku, pritiahne táto guľočku; ale po istom čase ju odstrčí, bo i ona sa stala električnou. Túto guľočku električnú, od sklenej tyčky odstrčenú, pritiahne teraz ešte väčšmi električná tyčka vosková. Z úkazu toho poznávame dvojakú protivnú električku; jednu voláme *kladnou* (+, tevőleges) a druhú *zápornou* (—, nemleges). Sklo má kladnú a vosk zápornú električku. — Rovnorodé električky sa odstrkujú, nerovnorodé ale priťahujú a v iskre zničujú.

Trením stávajú sa všetky telesá električnými. Električné telesá sdelujú električku svoju druhým, ktoré ju alebo ďalej odvádzajú a preto *dobrymi elektrovodičmi* (jó elektromosság-vezető) sa volajú, alebo toto odvádzanie zamedzujú *zli elektrovodičia* (rossz elektromosság-vezető). Dobrí elektrovodičia sú kovy, uhlie, voda, zli elektrovodičia sklo, smoly, hodbáb, srst atď. Dobrí elektrovodičia musia byť, jestliže jich električku pozorovať chceme, zlymi vodičmi ohraničení (elszigetelés). — V dobrých vodičoch pohybuje sa električka nepredstaviteľnou rýchlosťou.

K obdržaniu väčšieho množstva električky slúžia rozličné prístroje; medzi týmito najjednoduchší je *elektrofor* (elektromosság-tartó), ktorý záleží zo smolového alebo kaučukového lepníku a z kovovej alebo drevenej, stanielom oblepenej pokrývky. — Ku sbieraniu električky upotrebuje sa tak zvaná *Leidenová-flaša*.

V parných dňoch sú vyššie vrstvy povetria plné električky, ktorá sa potom v oblakoch shromažďuje. Z takýchto oblakov iskry, to jest „hromy“ (villám) do druhých predmetov: na pr. do druhého oblaku, do zeme atď. skočia, uderia; tak povstáva *blýskanie* (villámlás), ktoré sprevádzané býva *hrmením* (menny-dörgés). Blýskanie a zahrmenie stáva sa naraz; blesk ale skôr vidíme, nežli hrmenie počujeme. (Prečo?) Hrom všetko, čo mu je v ceste, pokazí, rozruca, roztopí, zapáli. Preto je dobre, zvlášte na vysoké stavania, *hromosvody* (villámhárító) pripraviť. Hromosvod záleží zo železnej žrdi, ktorej jeden koniec sa nad najvyššie miesto budovy postaví, ostatok ale po vrchu strechy a potom do zeme ide. Po takejto žrdi zbehne hrom bez nebezpečenstva do zeme. (Franklín.)

2. Dotýkaním vzbudená električka (érintési elektromosság). Nie len trením, ale aj dotknutím sa dvoch telies možno električku vzbudiť. A takto vzbudenú električku voláme *galvanizmom*.

Do sklenej nádoby naplnenej rozriedenou sirkovou kyselinou postaví sa doska zinková a doska medená. Spojíme-li horné konce každej dosky drôtom a sblížime-li konce drôtov pomaly k sebe, spatríme medzi koncami malú elektrickú iskru. Spojíme-li úplne oba kovy drôtom, nastane stále prúdenie kladnej a zápornej električky. Na tento spôsob zostavený elektrický prístroj volá sa *článkom Voltovým* (Volta-féle elem). Z viac článkov vospolok drôtami spojených povstane reťaz čili vatrena Voltova (Volta-féle láncz), v ktorej sa prúd elektrický veľmi soslilní

Elektrika má medzi inými aj tú vlastnosť, že železo hodbábom opletým medeným drôtom obvinuté, dokiaľ naň účinkuje, v magnet premeňuje. Na tomto zakladá sa *telegraf* (ďalekopis: telegráf, táviró), prostriedkom ktorého možno všelijaké zprávy aj do tých najďalších krajín za niekoľko okamžení oznámiť.

Zdravoveda. — Egészségtan.

Zdravie.

Az egészség.

Najväčším pokladom života nášho je zdravie. „Milosť Božia, dobré zdravie; nečo lepšieho nikto nevie“, hovorí porekadlo. A načo by komu byly všetky bohatsvá, jestlibý na zdraví zkasu trpel? Nezdravý človek je bez vôle a nemôže pracovať; zdravý človek ale býva veselý a s chuťou pracuje. — Zdravie často je mnohému nebezpečenstvu vystavené; preto potrebné je aby sme si ho vážili, pestovali a o udržovanie jeho sa starali.

I. Ludské telo. — Az emberi test.

Na ľudskom tele pozorujeme tri hlavné čiastky: *hlavu* (fej), *driek* alebo *stan* (törzs) a *okončiny* (végtagok). Hlava je najušľachtilejšia čiastka tela ľudského a záleží z *tváry* (arcz) a z *lebky* (koponya). V lebke umiestené sú *mozgy* (agyvelő), s ktorými *miecha* (chrbtový mozog: gerinczagy) súvisí. Od oboch vychádzajú do tela súmerné sväzočky *čuv* alebo *nervov* (idegek), ktoré čím diaľ sa rozbiehajú, tým viac sa na jednotlivé vlákna rozkladajú. Mozgy a miecha prijímajú čuvami všetko, čo vidíme, počujeme, voniame, chutnáme a chmatáme — a sdelujú to potom duši.

Driek je prostredná čiastka tela; záleží z *krku*

(nyak) a z dvoch prázdnin: z *prsnej* a z *brušnej* *prázd-
niny* (mellkas és hasüreg). V prsnej prázdnine, ktorá
je od brušnej prázdliny zvláštnou blanou *bránicou*
(rekeszizom) oddelená, nachodia sa *pľúca* (tüdő), kto-
rými dýchame, a *srdce* (szív), ktoré je hlavným ústro-
jom obehu krvi. V brušnej prázdnine sú *žalúdok*
(gyomor) a *črevá* (belek). Od žalúdka na pravo je
pečeň (jatrá: máj), na ľavo *slzina* (lép); na zadku,
pod pľúcama sú dve *ladvinky* (obličky: vesék). Tieto
vnútornosti spolu menujú sa *trovnými ústrojami*
(emésztő szervek).

S driekom súvisia okončiny: *ruky* a *nohy*. Ruka
deli sa na *vyššie rameno* (felső kar), *nižšie rameno* (alsó
kar) a na *ručinu* (kéz); noha na *stehno* (czomb),
kolenó (térd), *holeň* (lábszár) a na *priehlavok* (lábfej).

Pevným základom tela ľudského sú *kosti* (csont-
tok). Dospelý človek má krom zubov 213 väčších,
menších kostí, ktoré spolu tvoria takrečenú *kostru*
(csontváz).

2. Chova. — A táplálkozás.

Aby človek rástol a sa pri živote udržal, po-
trebuje *potravu* (táplálék). Túto dostáva alebo z ríše
živočíchov alebo z ríše rastlín a čiastočne i z ne-
rostov. Z potrav do nášho žalúdka prídenných len
to je vstave vynahradiť vyžité látky tela; čo sa
premieňa na krv telo obživujúcu. Potrebné je tedy,
aby sme záživné pokrmu užívali. Takéto pokrmu sú:
mäso (hús), ktoré ľahko strovitelné jedlo dáva; *vajcia*
(tojás), sú veľmi záživný pokrm; *mlieko* (tej), najdô-
ležitejšia potrava; obsahuje v sebe všetky tie látky,
ktoré sú k vyživeniu tela potrebné; *syr* (sajt) a *masť*
(vaj); *strukoviny* (hüvelyes vetemények), jako: *šoš-
ovica* (lencse), *hrach* (borsó), *fazuľa* (bôb: bab); *chlieb*
(kenyér), najvýživnejší potravný článok — atď.

Mäso má sa dobre uvariť alebo upiecť; pečené
mäso je o mnoho záživnejšie, než varené. Požívanie

surového mäsa je nebezpečné, pretože tým červíky, trichíny alebo iné zvieratká, ktoré práve varením a pečením stávajú sa neškodnými, do tela dostať môžeme. Veľmi nezdravé je tiež požívanie mäsa z nemocných alebo nakazených hoviad a z odstátých rýb, jako aj požívanie chleba zo zkaženého zbožia, z potuchnutej múky. Ku nezdravým pokrmom patria ešte veľmi masťné jedlá, zfalšované potravné články a nezrelá ovocina.

Nemiernosť v jedle preplňuje žalúdok a pritaľhuje mnohé nemoce.

3. Povetrie. — A levgõ.

Povetrie je k životu nevyhnutne potrebné. Keď nedostaneme v dostatočnej miere obživujúceho povetria, nastúpi smrť. Dýchaním do pľúc vniklé povetrie občerstvuje pokazenú krv, a tým udržuje život človeka. Nečisté, t. j. prachom, dýmom alebo výparami naplnené, vlhké alebo stuchlé povetrie je veľmi škodlivé; ono napáda naše zdravie a často nebezpečné choroby ba i smrť zapríčiňuje. I studené alebo veľmi teplé povetrie môže našemu zdraviu uškodiť. Zo zimy do tepla a z tepla do zimy rýchlo nechoďme, lebo z toho ťažké nemoce pochádzajú.

Čisté a mierne povetrie je prvou potrebou života. Na slobodnom je povetrie čistejšie, nežli v najzdravšom príbytku, a preto aj ľudia pod slobodným nebom pracujúci bývajú o veľa zdravší, jako tí, ktorí v izbe alebo v dielni pracujú. — Izebné povetrie sa krôž častejšie *prevetrovanie* (szellõztetés) čisté udržať môže, čo sa najlepšie dočieli otváraním oblokov.

Vo vidných príbytkoch je povetrie o mnoho zdravšie, nežli v tmavých bývaniach.

4. Pitná voda. — Az ivóviz.

Pitná voda nech je čistá, bez zápachu a ztuchnutia; v lete chladná, v zime ale nie ľadová. Veľmi

studená voda škodí. K pitiu je najzdravšia pramenná voda. Z mútnych vôd na poliach není radno piť. V čas núdze nech precedí sa voda menej čistá cez plátno. Od studní vzdialovať sa musí všetka nečistota. Neslobodno dovoliť, aby niekto čokoľvek hnusného do studne hodil, lebo tým voda nezdravou sa stáva.

Keď je človek rozohriaty, nech vodu hneď nepije, bo snadno dostane zapálenie.

5. Bydlisko. — A lakás.

Človek väčšiu časťku svojho života v bydlisku strávi; preto bývanie má byť zdravým a príjemným. Zdravé bývanie je priestranné a suché, svetlu a dobrému povetriu prístupné. V tmavom príbytku slabnú nám oči, vo vlhkom ale vystavení sme rozličným chorobám.

Není zdravo, keď mnoho ľudí spáva v jednej chyži. Izba v ktorej spíme, nech je dosť veľká a dobre vyvetrená; nedržme v nej kvetiny alebo silno páchnuce veci.

Okolie bývania má sa stromami vysadiť.

6. Nemoce. — A betegségek.

Každý človek podrobený je všelijakým nemocam, ovšem menej ten, kto je striedmy a opatrný. Aby sme tedy vyhli mnohým neuhom tela, treba nám poznať tie *zdravotné pravidlá* (egészségi szabályok) a *ochranné prostriedky* (védő eszközök), ktorými docieľiť možno udržanie a zlepšenie zdravotného stavu a odstránenie *nákazlivých nemocí* (fertőző betegségek).

„Čistota pol života,“ hovorí porekadlo. Od čistoty nie v malej miere závisí zdravie človeka. Preto naše telo, odev, bydlisko, domáce náradie, slovom všetko, čo okolo nás sa nachodí, nech je čisté a v poriadku držané. Nečistotu s nášho tela odstra-

ňujeme umývaním sa a častým premieňaním bielizne. Veľmi osožné je, jestli si aj prsá každodenne umývame. Kúpanie nielen očisťuje naše telo, ale ho aj posiluje a oživuje. — Bývanie naše čisto držíme, keď steny, dlážku obloky a všetko náradie častejšie oprašujeme, umývame. Smeti a inú nečistotu netrpe v blízkosti príbytku.

Z ohľadu zdravotného potrieb môžete postarať sa o čistú a dobrú pitnú vodu. Musíte sa starať na to, aby stajne, chlievy a studne. Dalej chráňte sa od potravín a potravíných článkov.

Nákazlivými nemocami menšieho chorého človeka na obcujúcého s ním sa ľahko prejsť môžu. Také nákazlivé choroby sú: *osýpky* čili *kiahne* (himlő), *červené osýpky* (kanyaró), *šarlach* (vörheny), *horúčka* (typhus), *petéčne* (flakovitý typhus; petécs), *záškrt* (difteritis), *egyptská očná nemoc* (trachoma; egyiptomi szembetegség) a *kolera*.

Ku zamedzeniu nákazlivých nemocí treba: 1. chorého od zdravých odstrániť; 2. vylúčeniny, ohrachotiny a šaty, jako i postelné rúcho a iné s nemocným do petyku prišlé predmety dobre *odškvrniť* (desinficovať: fertőtleníteni). Jestli chorý vyzdravel alebo zomrel, tak celé bývanie treba desinficovať. Najprihodnejšie látky k desinficovaniu sú: *karbolová kyselina* (karbolsav), *karbolové vápno* (karbolmész), *chlorové vápno* (klórmész), *zelená a modrá skalica* (vasés rézgálicz).

Hneď z počiatku nemoce povolajme lekára, čo menovite v dobe nákazlivých nemocí ani najmenej odkladať nesmieme; bo tak skorej predísť sa môže horším následkom.

7. Liehové nápoje. — A szeszés italok.

Liehové nápoje sú: *víno* (bor), *pivo* (sör) a *pálenka* (pálinka). Čisté víno a dobré pivo, požívané v

miernosti, sú ľuďom dospelým a pracovitým prospešné, zdravé a občerstvujúce nápoje, ale deti nemajú ani vína, ani piva piť. Pálenka mala by sa užívať len sta liek dospelých ľudí, a to len v istých nemocach a spovolením lekárskeým; bo kazí žalúdok, suší telo, otupuje smysly a pamäť, zapričinnuje mnohé nemoce, trasenie údov a často i šialenosť. Každodenne vidame smutné obety páleného nápoja. Opilec znevažuje sa sám, uvrhuje sa v biedu, potapu a v opovrzenie.

Zachránenie života.

Az életmentés.

Casto sa stáva, že človeka z nenazdania zastihne nejaká nehoda; v takomto páde zdravie, ba áno aj život často závisí od rýchlo poskytnutej pomoci. Potrebné je tedy, aby každý znal tie zdravotné pravidlá, ktoré v dobe neočakávaných nešťastí do príchodu lekára upotrebiť môžeme.

I. Zamdlenie. — Az ájulás.

Následkom rozličných príčin i úplne zdravý človek zamdleje, t. j. znáhla sklesne, sľadne a utratí povedomie.

Keď zamdleného chceme k povedomiu priviesť, tak ho treba na zem, alebo na postel uložiť, šaty porozpínať a na tvár chladnú alebo octovú vodu špliechať. Postarajme sa o čerstvé povelrie a držme zamdlenému pod nos silne voňajúce látky (ocot, ammoniak atď). Jestli ale za dlhší čas nemôže k sebe prísť, ponáhlajme sa pre lekára. Má-li ústa krčovito zavreté, vstrčme mu medzi zuby rúčku ližice, aby si jazik pepohrýzol. Krčom stiahnuté prsty nebantujeme, a jestli chorý zaspal, dajme mu na čelo chladný obkladok (borogatás).

2. Zmrznutie. — A megfagyás.

Najdeme-li zmrznutého človeka, musíme sa pokúsiť, či sa nedá vzkriesiť k životu. Nešťastníka odnesme do studenej izby; ale zachádzajme s ním veľmi obozretne, lebo zmrznuté údy ľahko sa lámu. Keď je v príhodnej miestnosti, rýchle ho vyzlečme, a obložme ho, mimo úst a nosa, sňahom; potom drhnime jeho telo za dlhší čas sňahom alebo do ľadovej vody namáčanými handrami. Len keď už krehkosť tela prestala, a následkom trenia prišiel k životu, môžeme ho preniesť do teplejšej izby, kde mu dajme teplú polievku, zohriate víno alebo čaj. — Jestli niekomu len niektorý úd zamrzol, odvedme patričného do ehľadnej izby, trime zmrznutý úd sňahom alebo zimnou vodou, kým sa jeho zmera-venosť neztratí.

3. Zatopenie sa. — A vízbefulás.

Z nešťastia, no viac z nepozornosti a neopatrnosti často sa stáva, že sa dajedon človek zatopí. Prvé čo nám činiť treba, je: utopeného čím skôršie z vody vyslobodiť a na suché miesto dolu bruchom položiť, aby v ústach a priedušnici pozostala a dýchanie prekažujúca voda vytiecť mohla; hlen a inú nečistotu z úst a nosa mu vybrať, a do teplej postele ho odnieť. Tu ho rýchlo vyzlečme a silne drhnime kefou, alebo flanellom, do liehu namočeným celé ochladlé telo, najmä ale prsá a chrbát. Na nohy a ruky prikladajme niečo teplého. Nosové dierky šteklimo pierim alebo silno zapáchajúcimi látkami, a do úst mu dýchajme povetrie. Konečne keď prišiel k povedomiu, dajme mu vareného vína. Toto musíme nepretržite a vytrvanlive prevádzať, lebo utopeného niekedy aj len po viac hodinovom kriesení privedieme k životu.

4. Zadusenie sa, — A fuladás.

Zadusenie sa vtedy nastúpi, keď pľúca nedostanú potrebného vzduchu, alebo keď dýchame škodlivé povetie (uhlovú paru, gáz).

Zaduseného gázami vynesme rýchlo na čerstvé povetie, zoblečme ho a na tvár mu lejme chladnú vodu; údy mu trime a nosové dierky šteklieme; na nohy mu dajme silný chren. Keď k sebe príde dajme mu trochu vína alebo pálenky, neskôr ale rozriedeného vinného octu alebo čerstvej vody.

Pri zadusení následkom obešenia pokračujeme práve tak, jako s utopeným.

5. Poranenia. — A sebesülések.

Následkom porúbania, porezania pichnutia, uhryznutia, postrieľania, rozmliaždenia, popálenia atď. povstávajú rany (seb). — Je-li niekto poranený, vymyjeme krvácajúcu ranu čerstvou vodou, odstránime v rane viditeľné cudzé látky a zaviažeme ju čistou šatkou alebo uterákom. Pokiaľ príde lekár, uspokojme sa tým, že na ranu prikladáme dobre vyžmíkané studené vodové obkladky, ktoré treba za každým zameniť, jaknáhle sa zohrialy. Pozorujeme na to, aby do rany žiadna špina neprišla, lebo zanečistením môže sa stať rana nebezpečnou. Rana, keď ju čisto držíme, bez hnojenia a skoro sa hojí. Preto nedotýkajme sa zašpinenou rukou alebo šatou poraneného miesta. Hlavne sa ale chráňme liekov, ktoré naradila niektorá stará žena.

6. Krvácania. — A vérzések.

Menšie krvácanie prestane, jesli ranu zaviažeme. Keď ale rana veľmi krváca, pošleme čím skôr pre lekára. Pokiaľ lekár príde, vtlačme jedon lebo viac prstov do rany, alebo upotrebme silný tvrdý obväzok.

Jestli že sa krvácajúca rana nachádza na daktorej z okončín, ohnime ranený úd v lakti alebo v kolene. — Je-li krv z rany sa prúdiaca jasnočervená a ženie sa klopavo, vtedy je arteria (tepnová žila: útér) ranená a rana táto je o veľa nebezpečnejšia. V takomto páde treba ranený úd nad ranou mocne podviazať a síce tak, žeby krv nemohla prichádzať k ranenej čiastke tela. Takéto obvazky môžeme len na okončinách upotrebiť, kdežto pri ranách na hlave, na krku alebo na drieku potrebný tlak bezprostredne na ranu samú vykonávať musíme. — Na krvácanie nesmie sa pavučina alebo práchno prikladať, ponevác ony ranu len zanečistujú a tým často i nebezpečnými sa stávajú.

Pri silnom a dlho trvajúcim krvácaní z nosa kladme na čelo a na nos obkladky namáčané do octovej chladnej vody. Možno aj liadkovú vodu do nosa siakať a jestli krvácanie ani potom ešte neprestane, treba lekára dať privolať.

7. Popálenie. — Az égetés.

Oheň, žeravé železo, vrelá voda, para atď. môžu popálenie zapríčiniť. — Jestli sa niekto popálil, nech drží popálenú čiastku tela za dlhší čas v chladnej vode, alebo nech si hneď začne prikladať studené obkladky. Keď povstanú na popálenom mieste plusgiere, tie prepichnime ihlou. Na rany položíme smiešaninu oleja so žltkom z vajca a tak ich zaviažeme.

Keď sa na voľakom šaty zapálily, veľkému nebezpečenstvu sa vystaví, keď začne utekať, lebo tým sa oheň len rozmáha. Miesto toho nech hodí sa na zem a nech sa usiluje válaním po zemi oheň zahasť; je-li však niekto na blízku, nech horiaceho dobre zaobalí do toho, čo mu práve do ruky padne (prikrývadlo, pokrovec, bunda atď.), aby odstránením povetria horenie zástavil.

8. Úpal slnka čili slnečnica. — A napszurás.

Úpal slnka zachváti najviac takých ľudí, ktorí za dlhší čas páľčivosti slnečnej vystavení bývajú. — Patričného hlava bolí, tvár sa mu rozčervenie, veľmi ťažko dýcha, dostane závrat, nekedy aj krče, konečne bez povedomia padne. Takého človeka treba na chladné miesto odniesť, povyzliekať a polo sediačky uložiť. Na hlavu dávajme mu studené obkladky a trime jeho telo uterákom alebo šatkou do vody namáčanou.

9. Otrávenie sa. — A mérgezés.

Jedy sú také látky, ktoré keď sa dostanú do tela, zapríčiňujú smrť, alebo veľké bolesti. Máme rastlinné a nerastové jedy.

Keď zbadáme, že sa niekto otrávil, dávajme mu tak dlho mydlovej vody, mlieka, oleja, múčnej vody atď., dokud by rýchle zavolaný lekár neprišiel.

O B S A H.

Zemepis. — Földrajz.

	<i>Strana</i>
Királovstvo uhorské. — A Magyar királyság	3
1. Vidiek Severozápadných Karpátov. — Az Éjszaknyugati-Karpátok vidéke	5
Stolice (megyék) vidieku Severozápadných Karpátov	6
2. Vidiek Severovýchodných Karpátov. — Az Éjszakkeleti-Karpátok vidéke	8
Stolice vidieku Severovýchodných Karpátov	8
3. Vidiek Juhovýchodných Karpátov. — A Délkeleti-Karpátok vidéke	9
Stolice Juhovýchodných Karpátov	10
4. Veľká uhorská Dolná zem. — A nagy magyar Alföld	11
Stolice veľkej Dolnej zeme	12
5. Malá uhorská Dolná zem. — A kis magyar Alföld	14
Stolice malej Dolnej zeme	14
6. Vidiek Východných Alpov. — A Keleti-Alpesek vidéke	14
Stolice vidieku Východných Alpov	15
7. Vidiek Drávy-Sávy. — A Dráva-Száva vidéke	16
Stolice Horvát-Slavonska	16
8. Fiume a Dalmácia. — Fiume és Dalmátország	17
Cisárstvo rakúske čili Austria. — Az Osztrák császárság vagy Ausztria	18
Krajiny a mestá Rakúska	19
Bosna a Hercegovina. — Bosznia és Hercegovina	20
Europa. — Európa	20
Ostatné krajiny Európy. — Európa többi országai	22
Asia. — Ázsia	25
Krajiny Asie. — Ázsia országai	26
Afrika. — Afrika	27
Krajiny Afriky. — Afrika országai	27
Amerika. — Amerika	28
Krajiny Ameriky. — Amerika országai	29
Ausztrália. — Ausztrália	30
Vúbec o zemi. — A Földről általában	31

Vesmír. — A világegyetem.

	<i>Strana.</i>
1. Obzor a obzorník. — A látókör és a látóhatár	33
2. Strany sveta. A világtájak	33
3. Podoba zeme a zemegöfa. — A Föld alakja és a földgömb	34
4. Pohybovanie zeme a čiastky roku. — A Föld mozgása és az évszakok	35
5. Zemepásma. — A földövek	36
6. Slnko a mesiac. — A Nap és a Hold	36
○ hviezdach. — A csillagokról	38

Dejepis Uhorska. — Magyarország története.

Rimanské panstvo. — A római uralom.	39
Sťahovanie národov a Huni. — A népvándorlás és a hunok	39
Avari. — Az avarok	40
Uhria. — A magyarok	40
Doba vodcov. — A vezérek kora	41

Kráľovia z domu Árpádovho.

Árpádházbeli királyok.

Rozšírenie kresťanstva a založenie kráľovstva. — A kereszténység elterjedése és a királyság megalapítása	42
Posledné boje pohanstva s kresťanstvom. — A pogánység utolsó küzdelmei a kereszténységgel	43
Rozšírenie územia krajiny. — Az ország területének gyarapítása	45
Doba gréckeho vlivu. — A görög befolyás kora	46
Ondrej II. a zlatá bulla. — II. Endre s az aranybulla	48
Béla IV. a tatársky plen. — IV. Béla és a tatárjárás	48
Schudobnenie krajiny po tatárskom plene. — Az ország elszegényedése a tatárjárás után	49

Kráľovia z rozličných domov.

Vegyesházbeli királyok.

Doba rytierov v Uhorsku. — A magyar lovagkor	50—57
--	-------

Királovia z domu Habsburgského.

Habsburházbeli királyok.

Strana.

Turci v Uhorsku. — A törökök Magyarországon	57
Náboženské nepokoje. — Vallási villongások	58
Boje za neodvislost a za slobodu. — Harczok a függetlenségért és a szabadságért	59
Maria Terezia a jej nástupca — Mária Terézia és utóda	61
Znovuzrodenie národa. — A nemzet ujjaszületése	63
Ferdinand V. a boj za slobodu. — V. Ferdinand és a szabadságharc	64
Vyrovnanie. — A kiegyezés	65

Ústavoveda. — Alkotmánytan.

Úvod. — Bevezetés	66
O štáte a o štátnej moci. — Az államról és az államhatárolomról	67—71
Samospráva. — Az önkormányzat	71
Prisluhovanie spravodlivosti. — Az igazságszolgáltatás	73
O občanských právach a povinnostach. — A polgári jogok és kötelességekről	75
Prídavok. — Függelék	76—77

Prírodopis. — Természetrájj.

Úvod. — Bevezetés	78
Živočíchopis. — Állattan	78—103

Rastlinopis. — Növénytan.

A) Domáce rastliny. — Hazai növények	104—111
B) Cudzozemské rastliny. — Külföldi növények	111

Nerastopis. — Ásványtan.

I. Soli. — Sók	113
II. Horľaviny. — Éghető ásványok	114
III. Kovy a rudy. — Fémek és érczek	114
IV. Kamene a zeminy. — Kövek és földek	116

Silozpyt. — Természettan.

	<i>Strana.</i>
I. Vlastnosti telies. — A testek tulajdonságai	117
II. Tarcha, pohyb a sila. — A nehézség, mozgás és erő	119
III. Jednoduché stroje. — Az egyszerű gépek	120
IV. Tekutiny. — A folyadékok	122
V. Plynné telesá. — A légnemű testek	123
VI. Zvuk. — A hang	125
VII. Teplota. — A hő vagy melegség	126
VIII. Svetlo. — A fény	128
IX. Magnetismus. — A mágnesség	131
X. Električka či hromovina. — Az elektromosság	132

Zdravoveda. — Egészségtan.

Zdravie. — Az egészség	135—140
Zachránenie života. — Az életmentés	140—144

Kniznica statneho pedagogicko ustavu
v Bratislave

U28.968

Uc ✓